

Läsäolemisesta ymmärtämiseen –
Liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen ulottuvuudet
Helsingin ortodoksisen seurakunnan
katekumeenikurssin 2018–2019 luento-opetuksessa

Vilma Saarinen
Käytännöllisen teologian maisterintutkielma
Toukokuu 2020

HELSINGIN YLIOPISTO – HELSINGFORS UNIVERSITET

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion Teologinen tiedekunta		Laitos – Institution -
Tekijä – Författare Vilma Saarinen		
Työn nimi – Arbetets titel Läsnäolemisestä ymmärtämiseen – Liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen ulottuvuudet Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssin 2018–2019 luento-opetuksessa		
Oppiaine – Läroämne Käytännöllinen teologia		
Työn laji – Arbetets art Maisterintutkielma	Aika – Datum Toukokuu 2020	Sivumäärä – Sidoantal 51
Tiivistelmä – Referat <p>Tämän tutkimuksen tarkoituksena oli vastata tutkimuskysymykseen, millaiseen liturgiajumalanpalvelukseen osallistumiseen Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssin 2018–2019 luento-opetus kasvattaa. Tutkimusaineiston muodostivat Helsingin ortodoksisen seurakunnan Sound Cloud -nimisessä musiikin suoratoistopalvelussa julkaisemista luentonauhoitteista poimitut liturgiajumalanpalvelukseen liittyvät sisällöt.</p> <p>Tutkimus toteutettiin aineistolähtöisellä sisällönanalyysillä. Nostin analyysiyksiköistä neljä liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen ulottuvuutta. Liitin teemoittelemiini analyysiyksiköihin ortodoksisesta jumalanpalveluskirjallisuudesta ammentamiani lisäselityksiä ja omia pohdintoja. Lopuksi muodostin tulkinnoistani synteesin.</p> <p>Tutkimuksen taustaluvuissa esitellään katekumeeniopetuksen tavoitteita ja sisältöjä sekä varhaisessa kirkossa että osana itsenäisen Suomen vapaata sivistystyötä. Katekumeeniopetuksen historian kuvaaminen on edellytys 2000-luvun Suomen opetussuunnitelman ohjaaman, viime vuosina kehitetyn katekumeenikurssin hahmottamiselle.</p> <p>Tutkimuksen analyysi luonnehtii liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen ulottuvuuksia. Osallistumisen perustan muodostaa läsnäoleminen, joka on luonteeltaan passiivista. Se on muuttunut osallistumisen toisessa ulottuvuudessa aktiiviseksi tutkimiseksi ja ihastelemiseksi. Kolmannessa ulottuvuudessa seuraaminen on kehittynyt toimijuudeksi. Osallistumisen neljän ulottuvuus käsittää nähdyn, kuullun, seuratun ja tehdyn merkitykset. Nämä ulottuvuudet ovat hierarkkisessa suhteessa toisiinsa: ymmärtäminen edellyttää toimimista, toimiminen havainnoimista ja havainnoiminen läsnäolemista.</p> <p>Valtaosan katekumeenikurssin luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä sisällöistä muodostavat havainnoiminen ja ymmärtäminen. Näin liturgiajumalanpalveluksesta luodaan tiedollinen osallistumiskokemus, jota sitten selitetään. Läsnäoleminen näyttätyy osallistumiskokemuksen itsestään selvänä edellytyksenä. Siitä puuttuvan toimijuuden ymmärretään kehittyvän vain liturgiajumalanpalveluksiin osallistumalla ja muilta osallistujilta mallioppimalla.</p> <p>Olen käyttänyt tutkimuksessani osallisuuden sijaan osallistumisen käsitettä liittääkseni sen muiden aloittamaan tieteelliseen keskusteluun. Myös hahmottelemani osallistumisen ulottuvuudet vahvistavat, ettei liturgiajumalanpalveluksissa toteudu poliittinen osallisuus: Esimerkiksi hymnien valitseminen sekä rukousten ja saarnan muotoileminen seurakuntalaisista koostuvissa jumalanpalvelusryhmissä ovat mahdottomia liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen muotoja. Luento-opetuksessa osallistumisen edellytyksinä näyttäytyvät ennen muuta ortodoksisen toimintakulttuurin omaksuminen ja sen merkityksien sisäistäminen. Osallistujien vaikuttamista tavoiteltavampaa on siis liturgiajumalanpalveluksen vaikutus osallistujiin.</p> <p>Samalla väitän, että läsnäolemisen päälle rakentuva osallistuminen sisältää ulottuvuus ulottuvuudelta enemmän ja enemmän sosiaalseksi osallisuudeksi ymmärrettyjä piirteitä. Tämä haastaa osallistumisen ja osallisuuden käsitteiden arvottavan erottelun. Käsitteiden määrittelyssä ja arvottamisessa tulisi siis huomioida entistä paremmin kulttuurilliset erityispiirteet, tutkimukseni tapauksessa ortodoksisen kirkon liturgisen elämän konteksti.</p>		
Avainsanat – Nyckelord Aikuiskasvatus, liturgiikka, ortodoksisuus, osallistuminen, osallisuus, uskontokasvatus		
Säilytyspaikka – Förvaringställe Helsingin yliopiston kirjasto, Keskustakampuksen kirjasto, Teologia		
Muuta tietoa		

Sisällysluettelo

1. Johdanto	2
2. Osallistujasta osalliseksi, katekumeenista kirkon jäseneksi	4
2.1. Osallistumisen ja osallisuuden käsitteiden erottelu.....	4
2.2. Katekumeeniopetuksen tavoitteet ja sisällöt.....	7
2.2.1. Katekumeeniopetus varhaisessa kirkossa	7
2.2.2. Vapaa sivistystyö itsenäisessä Suomessa	8
2.2.3. Opetussuunnitelman ohjaama opetus 2000-luvun Suomessa	10
2.2.4. Kehitystyön tuloksena syntynyt katekumeenikurssi 2010-luvun Suomessa	14
3. Tutkimuksen toteuttaminen	16
3.1. Tutkimuskysymys	16
3.2. Tutkimusaineisto	17
3.3. Tutkimusmenetelmä.....	19
4. Osallistuminen läsnäolona	22
5. Osallistuminen havainnoimisena	23
5.1. Nähtävää ja kuultavaa	23
5.2. Seurattavaa.....	26
6. Osallistuminen toimimisena.....	32
6.1. Valmistelutehtävä.....	32
6.2. Toimintakulttuuri.....	32
7. Osallistuminen ymmärtämisenä.....	35
7.1. Jatkuvasti muotoutuvaan Traditioon liittyminen.....	35
7.2. Todellisuus hengellisen näkökyvyn valossa	36
7.3. Pääsiäisen juhla ylösnousemuselämänä	38
7.4. Jumaloituminen yhteydessä Kirkkoon	40
8. Johtopäätökset.....	43
Lähde- ja kirjallisuusluettelo	46
Primäärilähteet.....	46
Sekundäärilähteet.....	46
Tutkimuskirjallisuus.....	48

1. Johdanto

Maisterintutkielmani tutkimusaihe löytyi minulle rakkaiksi tulleiden teemojen leikkauspisteestä. Yllätyin itsekin, kuinka saumattomasti onnistuin yhdistämään uskontokasvatukseen jumalanpalveluselämän, osallisuuden näkökulman sekä ekumeenisen kiinnostukseni eri kirkkokuntiin, muun muassa ortodoksiseen kirkkoon.

Aloitin tutkimuksen työstämisen kartoittamalla, millaista painettua opetusmateriaalia muiden kuin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon varhais- tai aikuiskasvatuksessa hyödynnetään. Lopulta jouduin hyväksymään, ettei kirjallista materiaalia löytyisi, koska sellaista ei ole vakiintuneessa käytössä. Vaikka vastaus turhautti, siitä seurasi – kuten johtopäätöksissäkin totean – merkittävä oivallus: kirkkoilla on pääsääntöisesti vahva käsitys siitä, että niiden elämään kasvetaan osallistamalla siihen. Jäin pohtimaan, annetaanko lapsille tai aikuisille lainkaan tiedollista opetusta ja jos annetaan, niin miten ja millaista. Pian tämän jälkeen satuin Helsingin ortodoksisen seurakunnan verkkosivuille, löysin sieltä ortodoksisesta kirkosta kiinnostuneille suunnattuja luentonauhoitteita ja innostuin.

Seurasin Suomen evankelis-luterilaisen kirkon Jaetut eväät -jumalanpalveluspäivien (29.–31.3.2019) herättämää, kirkollisissa medioissa ja kirkollisten vaikuttajien Facebookseinillä käytyä keskustelua messun nostamisesta kirkon elämän keskiöön. Monet muistuttelivat, että kirkon ja kristittyjen elämän on aina ymmärretty lähtevän liikkeelle ehtoollisesta. Monet herättelivät huomaamaan, että kirkossakäynti on katoavaa kansanperinnettä ja resursseja kannattaisi suunnata jalkautumiseen sinne, missä ihmiset elävät arkeaan.¹ Molemmat näkökulmat olivat perusteltuja, joten jäin pohtimaan, miten kirkot ovat pyrkineet purkamaan tällaisia opin ja toiminnan välisiä jännitteitä. Opettamalla, ehdotin. Rajasin tutkimukseni jumalanpalveluskasvatukseen viimeistään kuullessani, että Helsingin ortodoksisen seurakunnan verkkosivuilta löytämäni luentonauhoitteet liittyvät vastikään päättyneeseen kehitystyöhön, jonka tavoitteena oli uudistaa ortodoksiseen kirkkoon liittymistä harkitseville aikuisille järjestettävää katekumeenikurssia yhtenä painopisteenä juuri liturgiajumalanpalveluksen korostaminen.²

Olen osallistunut luterilaisen, seurakuntalaisten toimintamahdollisuuksia korostavan jumalanpalvelusyhteisön rakentamiseen useamman vuoden ajan. Olen myös toiminut Suomen evankelis-luterilaisen kirkon luottamustehtävissä, joiden kautta on edistetty nuorten vaikuttamismahdollisuuksia niin toiminnan kuin hallinnon tasoilla sekä paikallisseurakunnissa että

¹ Pääkirjoitus 2019, 3; Seppälä 2019.

² HOS:n verkkosivut, Kirkkoon liittyminen; Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisén hallussa).

kokonaiskirkossa. Minulle on muodostunut vahva käsitys siitä, että messuun osallistumisen merkityksellisyys edellyttää kokemusta osallisuudesta. Ennen muuta tätä käsitystä halusin tutkimuksessani koetella ja syventää.

Ennen varsinaiseen tutkimukseen siirtymistä annan vielä hieman evästystä sen lukemiseen. Tutkimukseni taustaksi määrittelen ensin osallisuuden ja osallistumisen käsitteet, joita käytän analyysissä ja johtopäätöksissä. Tämän jälkeen esittelen kristillisen katekumeeniopetuksen tavoitteita ja sisältöjä niin varhaisessa kirkossa kuin osana itsenäisen Suomen vapaata sivistystyötä. Katekumeeniopetuksen historian kuvaaminen on edellytys 2000-luvun Suomen opetussuunnitelman ohjaaman, viime vuosina kehitetyn katekumeenikurssin hahmottamiselle. Tutkimuksen toteuttaminen -luvussa esittelen tutkimuskysymykseni – millaiseen liturgiajumalanpalvelukseen osallistumiseen katekumeeneja kasvatetaan – sekä tutkimusaineistoni ja tutkimusmenetelmäni. Tutkimukseni analyysi sisältää Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssin luentonauhoitteista nostamiani esimerkkejä, ortodoksisesta jumalanpalveluskirjallisuudesta ammentamiani lisäselityksiä sekä niistä tekemiäni tulkintoja. Tutkimukseni tulokset löytyvät Johtopäätökset-luvusta.

2. Osallistujasta osalliseksi, katekumeenista kirkon jäseneksi

2.1. Osallistumisen ja osallisuuden käsitteiden erottelu

Kristillisten kirkkojen elämän keskiössä on jumalanpalveluksiin osallistuminen, joka on apostolien ajasta lähtien ymmärretty sekä kristityn velvollisuudeksi että juhla arjen keskele.³ Tutkiakseni tätä osallistumista minun on määriteltävä osallistumisen ja sen verrokkina usein käytettävän osallisuuden käsitteet sekä sovellettava niitä ortodoksisen kirkon liturgisen elämän kontekstiin.

Osallisuus on sateenvarjokäsite, jonka alle mahtuvia määritelmiä yhdistää mielekkääksi koettu toiminta ja sen edellytykset.⁴ Mielekkyys rakentuu erityisesti yhteenkuuluvuuden ja minäpystyvyyden tunteista.⁵ Osallisuuden kokemuksellinen luonne tekee siitä alati muuttuvan prosessin.⁶ Tunteita voidaan vahvistaa poliittisella ja sosiaalisella toiminnalla, jolla ratkaistaan yksilö- ja yhteisötason ongelmia sekä tuetaan myönteisiä kehityskulkuja.⁷

Osallisuus on tapana jakaa poliittiseksi ja sosiaaliseksi sen perusteella, millaisiin yhteisöihin ja prosesseihin se on suhteessa.⁸ Ensimmäinen liittyy päätöksentekoprosesseihin, joissa tavoitellaan muutosta lähiympäristössä tai koko yhteiskunnassa. Poliittisella tarkoitetaan tässä yhteydessä yhteisten asioiden hoitamista, ei vain edustuksellista demokratiaa puolueineen.⁹ Osallisuuden katsotaan toteutuvan täysivaltaisuuden ja kumppanuuden asteilla. Yhteisön jäsenten tiedottaminen tai heidän kuulemisensa eivät siis riitä tuottamaan osallisuuden kokemuksia.¹⁰ Sosiaalinen osallisuus, poliittisen osallisuuden edellytys, puolestaan viittaa yhteisöllisyyteen.¹¹

Ortodoksisen kirkkoon liittyvää osallisuustutkimusta ei ole tehty. Suomen evankelis-luterilaiseen kirkkoon liittyvää osallisuustutkimusta on tehty erityisesti diakoniatyön kontekstissa. Seurakuntiin ja jumalanpalvelusyhteisöihin kuulumiseen on kuitenkin sovellettu alun perin kansalaisuuden määrittelemiseksi hahmoteltuja ulottuvuuksia: annettua, osallistuvaa ja koettua jäsenyyttä. Ensimmäisellä tarkoitetaan juridisia jäsenyysskriteerejä ja ne täyttävälle yksilölle annettua muodollista asemaa yhteisön jäsenenä. Asema joko on tai ei ole, siinä ei ole

³ Palvelkaa Herraa iloiten 2012, viii.

⁴ Maunu & Kiilakoski 2018, 113–114; Thitz 2013, 28.

⁵ Männistö, Fornaciari & Tervasmäki 2017, 92; Gretschel 2007, 245; Kiilakoski 2017, 265.

⁶ Leemann & Hämäläinen 2016, 591.

⁷ Gretschel & Kiilakoski 2012, 6.

⁸ Gretschel & Kiilakoski 2012, 6; Kiilakoski 2017, 254; Maunu & Kiilakoski 2018, 113.

⁹ Maunu & Kiilakoski 2018, 113.

¹⁰ Horelli, Kyttä & Kaaja 2002, 42–43.

¹¹ Maunu & Kiilakoski 2018, 113.

aste-eroja. Se erottelee yhteisön ulko- ja sisäpuoliset antamalla jälkimmäisille oikeuksia, jotka on evätty yhteisöön kuulumattomilta.¹²

Osallistuva jäsenyys käsittää yhteisön sisäpuolisuuden konkretisoitumisen eli mahdollisuuden toimia sekä sosiaalisessa vuorovaikutuksessa omaksutut roolit. Toimijuus voidaan ymmärtää myös velvollisuudeksi, mikä tekee tasosta kaikkein normatiivisimman: toimijuus voidaan arvottaa hyväksi tai huonoksi jäsenyydeksi. Osallistuvaan jäsenyyteen liittyy demokratian eli kaikille avoimen päätöksenteon ihanne. Käytännössä yksilön vaikuttamisen vapautta rajaa kielto vahingoittaa yhteisön ja sen muiden jäsenten etua.¹³

Koetulla jäsenyydellä tarkoitetaan tunneperustaista kiinnittymistä¹⁴ yhteisöön sekä kulttuurillisen ja moraalisen identiteetin jakamista. Tällaista kulttuuria ovat esimerkiksi yhteisön rituaalit ja symbolit, joita sisäistetään sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Yksilö siis samaistuu muihin jäseniin ja sitoutuu yhteisöön. Sitoutuminen käsittää lojaalisuuden eli uskollisuuden yhteisölle sekä solidaarisuuden eli vastuunkannon yhteisön hyvinvoinnista.¹⁵

Suomen evankelis-luterilaisen kirkossa annettu jäsenyys tarkoittaa siis juridista jäsenyyttä, johon voi liittyä satunnaista kirkon elämässä mukana olemista. Osallistuvalla jäsenyydellä kuvataan säännöllisempää, sitoutuneempaa kirkon elämässä mukana olemista. Koettu osallisuus on ymmärretty oman paikan löytämiseksi yhteisön jäsenenä. Tähän liittyvät rituaalien, symboleiden ja uskon perustotuksien jakaminen, yhteisön jäsenten keskinäinen solidaarisuus sekä saman päämäärän omaavien ryhmään liittyminen, siis matkakumppanuuden kokeminen.¹⁶

Vaikka koettuun osallisuuteen sisällytetään yhteisön kulttuurin omaksuminen, luterilaisessa osallisuustutkimuksessa ja luterilaisissa jumalanpalvelusyhteisöjen perustamis- ja kehitysprosesseissa korostuvat sosiaaliset verkostot, toimijuus ja vaikuttamismahdollisuudet. Ruotsin luterilaisen kirkon kontekstissa osallisuuden on katsottu toteutuvan jumalanpalveluksissa, kun ne sisältävät toimittajien ja osallistujien liturgista vuoropuhelua, kuten vuorolukua tai -laulua, sekä tehtävien suorittamista esimerkiksi osana jumalanpalvelusryhmää. Monimuotoisista jumalanpalvelusyhteisöistä löytyy jokaiselle joku, johon samaistua. Eri ikäisten, eri sukupuolisten sekä eri etnisistä ja sosio-ekonomisista taustoista tulevien seurakuntalaisten moninaisuus ymmärretään edustuksellisen osallisuuden ilmentymäksi. Myös päätöksenteossa mukana oleminen on osallisuutta. Kirkollisissa vaaleissa äänestämisen ja luottamushenkilönä

¹² Nivala 2008, 127–129.

¹³ Nivala 2008, 138, 140, 142, 144–146.

¹⁴ Rintala, Pylväs & Nokelainen 2017, 318.

¹⁵ Nivala 2008, 151–157, 161.

¹⁶ Thitz 2013, 29–30, 86.

toimimisen lisäksi tällä tarkoitetaan sekä organisoiduissa kuulemistilaisuuksissa että arjen kohtaamisissa tapahtuvaa mielipiteiden ilmaisua. Esimerkiksi jumalanpalvelusryhmissä päätöksenteoksi voidaan ymmärtää virsien valitseminen tai rukousten ja saarnan muotoileminen.¹⁷

Keskeisenä osallisuuden toteutumisessa pidetään sitä, että yksilöt saavat olla mukana jumalanpalveluksissa itselleen sopivalla tavalla, on se sitten vain läsnäoloa tai omien lahjojen hyödyntämistä.¹⁸ Vaikka yksilön on saatava tehdä valinta itse, on huomattava, ettei osallisuuden toteutumista estä vain Suomen ja Ruotsin luterilaisten kirkkojen osallisuuspuhetta hallitseva työntekijöiden tarjoamien mahdollisuuksien puute. Myös seurakuntalaiset ovat omaksuneet työntekijäkeskeisen toimintakulttuurin.¹⁹ Osallisuuden toteutuminen edellyttää siis valtaasetelman tiedostamisen, omien lahjojen tunnistamisen ja toimijan roolin ottamisen. Tähän motivoi vain seurakuntalaisten muutostarve ja -halu.²⁰

Osallisuuden käsitteen verrokkina osallistumisella tarkoitetaan toisten, esimerkiksi seurakunnan työntekijöiden, järjestämässä tapahtumassa mukana olemista ilman vastuunkantoa. Se on siis ylhäältä alaspäin rakentuva prosessi.²¹ Käsitteiden erottelu on erityisesti luterilaisten kirkkojen kontekstissa arvottava: alhaalta ylöspäin muotoutuva osallisuus on tavoiteltavaa, kun taas ylhäältä alaspäin muotoutuva, vallitsevan kulttuurin omaksumiseen perustuva osallistuminen suorastaan luotaantyöntävää. Näin ollen jumalanpalveluksissa koetun osallisuuden edellytyksenä näyttäytyy poliittisuus.

Ortodoksisessa kirkossa seurakuntalaisten osallistuminen on liturgiajumalanpalveluksen toimittamisen edellytys. Papin ilman läsnäolevaa seurakuntaa toimittama ehtoollisjumalanpalvelus on roomalaiskatolisessa kirkossa mahdollinen, mutta ortodoksisessa kirkossa mahdottomuus.²² Tästä ei kuitenkaan voida päätellä, voidaanko liturgiajumalanpalveluksen kontekstissa puhua osallisuudesta sen luterilaisen määritelmän ja arvottavan erottelun mukaisesti. Siksi käytän tässä tutkimuksessa osallistumisen käsitettä, mutta edellä hahmottelemaani arvottavaa erottelua laajemmassa merkityksessä.

¹⁷ Modéus 2014, 95–105.

¹⁸ Modéus 2014, 108–109.

¹⁹ Thitz 2013, 91.

²⁰ Kiilakoski 2017, 277–278; Modéus 2014, 107; Thitz 2013, 91.

²¹ Thitz 2003, 28–29.

²² How to Cover the Liturgy (s.a.).

2.2. Katekumeeniopetuksen tavoitteet ja sisällöt

2.2.1. Katekumeeniopetus varhaisessa kirkossa

Katekumeenilla tarkoitetaan opetettavaa, joka valmistautuu liittymään kirkkoon kasteen ja ortodoksisen kirkon tapauksessa myös mirhavoitelun kautta. Hän on kirkon opetuksen, elämän ja yhteisön piirissä, muttei vielä täysivaltainen jäsen. Varhaisen kirkon katekumeeniopetuksen käytännöt muodostavat perustan, jonka varaan myöhempiä katekumeeniopetusta on rakennettu niin tietoisesti kuin tiedostamatta.²³ Ymmärtääkseen 2010-luvun katekumeeniopetusta on tarkasteltava, millaisia tavoitteita ja sisältöjä tämä perusta käsittää.

Varhaisessa kirkossa katekumeeni tarvitsi suosittelijan. Hänen oli myös vastattava kysymyksiin, kuten onko hän orja tai naimisissa. Hylkäysperusteita olivat orjan omistajan suostumuksen puute, siveettömyys eli prostituutio ja muut avioliiton ulkopuoliset suhteet sekä ei-kristillistä elämäntapaa edistävän elinkeinon harjoittaminen. Tällaisia ammatteja olivat noita, loitsija, astrologi, ennustaja, unien tulkitsija, amulettien ja epäjumalankuvien valmistaja, gladiaattori ja gladiaattorinäytösten järjestäjä. Riskialttiita ammatteja olivat myös sotilaat, jotka määrättiin osallistumaan keisarinpalvontaan sekä kristittyjen vainoihin, ja lasten opettajat, joiden tehtäviin kuului pakanallisten jumalmyyttien esitteleminen.²⁴

Katekumeeneiksi hyväksytyille opetettiin kristinuskon perusteet ennen kirkon yhteyteen ottamista. Varsin yhdenmukaisia käytäntöjä kuvaavan, tunnetussa muodossaan noin 200-luvulta peräisin olevan Hippolytoksen kirkkojärjestyksen mukaan ”sanan kuuleminen” kesti noin kolme vuotta. Varhainen kirkko suhtautui vakavasti Jeesuksen antaman lähetyskäskyn opettamistehtävään. Samalla se kuitenkin mahdollisti nopeamman etenemisen: ”Jos joku on innostunut ja pysyy hyvässä, ei tule arvioida aikaa vaan ainoastaan hänen käytöstään.”²⁵

Varhaisen kirkon katekumeeniopetuksen sisällöistä on säilynyt esimerkkejä, joista voidaan päätellä myös opetuksen tavoitteita. Yhdessä vanhimmista, ensimmäisen ja toisen vuosisadan vaihteeseen ajoitetussa Kahdentoista apostolin opetuksessa, vertaillaan elämään ja kuolemaan johtavia polkuja, siis kristillistä ja ei-kristillistä elämäntapaa. Oikea polku rakentuu muun muassa rakkauden kaksoiskäskyn, kymmenen käskyn sekä muiden Uuden testamentin, erityisesti Vuorisaarnan, elämänohjeiden varaan. Nämä sisällöt osoittavat, että katekumeeniopetuksen keskiössä oli käytännöllinen rakkaus Jumalaa ja lähimmäisiä kohtaan.²⁶

²³ Metso 2016, 164, 178.

²⁴ Hall 2014, 422; Hippolytoksen kirkkojärjestys noin 200-luku, § 15–16; Laato 2008, 42-43.

²⁵ Hippolytoksen kirkkojärjestys noin 200-luku, § 17; Laato 2008, 17; Metso 2013, 27; Metso 2016, 164–165.

²⁶ Hall 2014, 422; Kahdentoista apostolin opetus noin 100 jKr., luvut 1–6; Laato 2008, 21–22.

Katekumeeniopetuksen tarpeisiin kehittyi oma kristillisen julistuksen laji, katekeesit. Niistä merkittävimpiä ovat Kyrillos Jerusalemilaisen katekeesit 300-luvun puolivälistä. Kahdeksantoista opetuspuhetta käsittelevät niin kutsuttuja pyhiä salaisuuksia, kuten Nikean uskontunnustuksen dogmeja, pelastushistoriaa, syntien katumista ja tunnustamista sekä kastetta synnistä kuolemisenä ja Kristuksen kanssa ylösnousemisena. Katekumeeniopetuksen tavoitteena oli siis ymmärtää sitä uskoa, jonka katekumeenit yhdessä kirkon kanssa tunnustivat.²⁷

Valtaosa varhaisen kirkon katekumeeniopetuksesta oli liturgista, siis jumalanpalveluskasvatusta. Liturgiajumalanpalvelus jaetaan kahteen osaan, opettavien liturgiaan ja usko-vaisten liturgiaan. Katekumeenit osallistuivat ensimmäiseen, mutta poistuivat ennen toisen alkua. Katekumeenit huomioitiin opettavien liturgian rukouksissa. Jumalaa anottiin opettamaan ”heitä totuuden sanalla”, ”avaamaan heille vanhurskauden evankeliumin” ja ”yhdistämään heidät pyhään, katoliseen ja apostoliseen kirkkoon”. Katekumeeniopetukseen kuului siis liturgiajumalanpalveluksiin osallistuminen ja niissä koetun selittäminen.²⁸

Katekumeeniopetuksen päätteeksi kastettaviksi valittiin ennen muuta nuhteettomasta käytöksestään ja laupeudentyöstään tunnetut katekumeenit. He valmistautuivat kasteeseen eristäytymällä muista kristityistä, paastoamalla neljäkymmentä päivää sekä päivittäisellä eksorkismilla eli pahojen henkien häätämällä. Kirkon täysivaltaisia jäseniä heistä tuli, kun he osallistuivat ensimmäistä kertaa ehtoolliselle.²⁹

2.2.2. Vapaata sivistystyötä itsenäisessä Suomessa

Varhaisen kirkon katekumeeniopetuksen käytännöt hiipuiivat ja katosivat 600-luvulla lapsikasteiden syrjäyttäessä aikuiskasteet. Perinne siis katkesi varhaisen kirkon ja itsenäisessä Suomessa toimivan ortodoksisen kirkon välissä.³⁰ Ymmärtääkseen 2010-luvun katekumeeniopetusta on hahmotettava, millaiseen aikuiskasvatuserinteeseen se on sidoksissa.

Aikuiskasvatuksella tarkoitetaan modernia sivistys- ja koulutustoimintaa, joka kohdistuu aikuisiin. Ennen 1800-lukua suomalaisen aikuiskasvatuksen merkittävin toteuttaja oli Suomen evankelis-luterilainen kirkko, joka opetti kansaa lukemaan. 1800-luvulla kansallisuusaate synnytti ei-kirkollista, mutta edelleen aatteellista aikuiskasvatusta, jonka tarkoituksena oli kansallisen identiteetin ja kulttuurin vahvistaminen. Vuonna 1919 muotoiltiin elinikäisen oppimisen periaate, joka kuvaa loputonta itsensä kehittämistä. Kehittymisen tarpeen ymmärretään nousevan paitsi ihmisen perusluonteesta, myös yhteiskunnan kilpailukyvyistä.

²⁷ Kyrillos Jerusalemilaisen katekeesit 300-luku, 49–327; Metso 2016, 168–169, 173.

²⁸ Hall 2014, 423–424; Metso 2016, 164, 170–171; Schmemmann 1974b, 8–9, 13–14, 41.

²⁹ Hall 2014, 422. Hippolytoksen kirkkojärjestys noin 200-luku, § 17, § 20–21; Laato 2008, 18; Metso 2013, 29; Metso 2016, 165.

³⁰ Metso 2016, 169, 177.

Seuraavien vuosikymmenten aikana suomalainen aikuiskasvatus muotoutui tätä periaatetta toteuttavaksi vapaaksi sivistystyöksi.³¹

2000-luvun vapaa sivistystyö määritellään yleissivistäväksi, harrastustavoitteiseksi koulutukseksi, johon hakeutuminen on avointa. Se kasvattaa sekä tietoja että taitoja ja edistää näin yksilön monipuolista hyvinvointia. Sen järjestämisestä on säädetty laissa vapaasta sivistystyöstä. Lain piiriin kuuluvat kansalaisopistot, kansanopistot, kesäyliopistot, liikunnan koulutuskeskukset eli urheiluopistot ja opintokeskukset, joita ylläpitävät kunnat, kuntayhtymät, yhdistykset, säätiöt tai osakeyhtiöt. Lainsäädännöllinen asema perustuu Opetus- ja kulttuuriministeriön (OKM) myöntämään lupaan, jossa määritellään muun muassa oppilaitoksen tehtävä.³²

Vapaan sivistystyön tarkoituksiksi on määritelty laissa vapaasta sivistystyöstä ”yhteiskunnan eheyden, tasa-arvon ja aktiivisen kansalaisuuden edistäminen.” Vapaan sivistystyön tavoitteena on ”ihmisten monipuolinen kehittyminen sekä kansanvaltaisuuden, moniarvoisuuden, kestävän kehityksen, monikulttuurisuuden ja kansainvälisyyden toteutuminen”. Käytännössä kysyntä määrää oppilaitosten opetustarjonnan.³³

Vapaan sivistystyö tuottaa osaamis-, terveys-, identiteetti- ja sosiaalista pääomaa. Ensimmäisellä tarkoitetaan opiskelutaitoja ja -motivaatiota, atk- ja tiedonhakuosaamista, itseilmaisua, yleissivistystä sekä työhön ja uraan liittyviä hyötyjä. Terveyspääoma käsittää niin fyysisen hyvinvoinnin, kuten terveystietoisuus ja -hyödyt, kuin henkisen hyvinvoinnin, kuten arjessa ja työssä jaksaminen. Vapaan sivistystyön kasvattamaa identiteettipääomaa ovat elämänhallinta sekä minäpystyvyyden, itsensä toteuttamisen ja elämän mielekkyyden kokemukset. Sosiaalisella pääomalla tarkoitetaan yhteisöihin kuulumista, sosiaalisia verkostoja, osaamisen jakamista, yhteiskunnallista vaikuttamista ja kulttuurillista suvaitsevaisuutta.³⁴

Laissa vapaasta sivistystyöstä mainitut oppilaitokset voivat ”painottaa myös arvo- ja aatetaustaansa, kasvatustavoitteitaan tai erityisiä koulutustehtäviään”. OKM on tulkinnut lakia niin, että vapaata sivistystyötä tarjoavat ”taustayhteisöt voivat edustaa erilaisia maailmankatsomuksellisia tai uskonnollisia näkemyksiä”.³⁵ Vaikka uskonnolliset yhdyskunnat, yhdistykset ja muut yhteisöt eivät kuulu laissa lueteltuihin oppilaitoksiin, niiden tarjoama aikuiskasvatus on ymmärrettävissä samaa tarkoitusta toteuttavaksi.

³¹ Pantzar 2007, 17, 20–26, 35.

³² Laki vapaasta sivistystyöstä 632/1998, §2, §4; OKM:n verkkosivut; Saloheimo 2015, 9; Pantzar 2007, 35.

³³ Laki vapaasta sivistystyöstä 632/1998, §2; Pantzar 2007, 30.

³⁴ Manninen, Teräsahde & Pätäri 2019, 246–248.

³⁵ Laki vapaasta sivistystyöstä 632/1998, §2; OKM:n verkkosivut.

2.2.3. Opetussuunnitelman ohjaama opetus 2000-luvun Suomessa

Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatusta, erityisesti sen tavoitteellisinta muotoa eli katekumeenikursseja, on ohjannut opetussuunnitelma vuodesta 2003. Se on luonteeltaan apuväline, ei velvoite. Vaikka ensimmäinen opetussuunnitelma oli askel kohti uudenlaista suunnitelmallista opetusta, se ymmärtää lähtökohdaksi ”pyrkimyksen jatkaa kirkon vanhan kasteopetuksen perinnettä”.³⁶ Ymmärtääkseen 2010-luvun katekumeeniopetusta, on tarkasteltava, millaisia tavoitteita ja sisältöjä seurakunnille on suositeltu kymmenen vuotta aikaisemmin.

Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma rakentuu kasvatuksen tarkoituksesta ja laaja-alaisista tavoitteista, päätasolistasta sekä päätasokohtaisista tavoitteista ja sisällöistä. Kasvatuksen tarkoitus on ”kertoa” traditiosta ja toiminnasta, ”syventää tietämystä” opista sekä ”käsitellä” arjessa kohdattavia aiheita. Laaja-alaisia tavoitteita ovat ”parantaa seurakuntalaisten tietämystä” kirkon traditiosta, ”kasvattaa aktiivisia seurakuntalaisia, jotka osallistuvat ja toimivat omassa seurakunnassaan tuntien oman kirkkonsa opin ja tradition”, sekä ”vahvistaa ortodoksista elämäntapaa ja uskon ilmaisu” niin omassa kuin kirkonkin elämässä.³⁷

Opetussuunnitelman päätasolista muodostuu viidestä otsikosta: Ortodoksinen oppi, Kirkon sakramentit ja muut pyhät toimitukset, Jumalanpalvelusten kirkko, Ihmisen elämän etiikka sekä Ortodoksinen maailma. Päätasojen sisältöjä on listattu kahdessa eri kohdassa: ensimmäisen kerran suppeammin päätasolistan yhteydessä ja toisen kerran kattavammin päätasokohtaisten tavoitteiden jälkeen.³⁸

Ortodoksinen oppi -päätasojen tavoitteina on ”käsitellä” nikealais-konstantinopolilaista uskontunnustusta, ”saada perustiedot” Jumalan kolmesta persoonasta ja Neitsyt Mariasta, ”ymmärtää” eettisen ajattelun perustana vaikuttavaa kirkon ihmiskäsitystä, ”tuntea peruskäsitteet” sekä ”ymmärtää” peruseroavaisuudet verrattuna muihin kirkkoihin ja uskontoihin.³⁹

³⁶ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184; Suomen ortodoksisen kirkon verkkosivut; Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa); Sirpa Okulovin haastattelu 3.3.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

³⁷ Suomen ortodoksisen kirkon verkkosivut; Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184.

³⁸ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–188.

³⁹ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 185.

Taulukko 1: Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmassa määritellyt Ortodoksinen oppi -päätaon sisällöt.⁴⁰

Suppeampi sisältölista	Kattavampi sisältölista
<ul style="list-style-type: none"> - Uskontunnustus: Oppi Jumalasta ja oppi Neitsyt Mariasta - Ortodoksinen oppi ihmisestä - Ortodoksia ja ekumenia 	<ul style="list-style-type: none"> - Yksi Jumala kolmessa persoonassa; Isä, Poika ja Pyhä Henki - Kirkon käsitys luomisesta ja maailmasta - Synti ja paha - Kirkon käsitys Neitsyt Mariasta ihmisenä ja Jumalansynnyttäjänä - Kirkon käsitys ihmisestä - Pyhät ihmiset hengellisinä esikuvina - Raamattu ja Traditio - Kirkon opetus tulevasta elämästä - Ekumenia sekä uskontojen välinen dialogi

Kirkon sakramentit ja muut pyhät toimitukset -päätaon tavoitteita ovat ”saada perustiedot” kirkon sakramenteista ja pyhistä toimituksista, ”tuntea” niiden sisällöt ja ”tietää”, kuinka niihin valmistaudutaan ja osallistutaan. Jumalanpalvelusten kirkko -päätaon tavoitteet ovat samankaltaiset, mutta yksityiskohtaisemmat. Niitä ovat ”tietää ja ymmärtää” sekä ”tuntea” jumalanpalvelusten sisällön lisäksi myös kirkollinen tapakulttuuri ja merkkikieli, ”ymmärtää” jumalanpalveluksen merkitys kirkon elämän hengellisenä keskuksena, ”osata” valmistautua ehtoolliseen, ”tuntea” kirkkovuoden juhlaperinne, ”tutustua” kirkolliseen taiteeseen hengellisenä kasvattajana sekä ”rohkaistua” osallistumaan jumalanpalveluselämään ja näin ”kokea” pyhyiden läsnäolo.⁴¹

Taulukko 2: Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmassa määritellyt Kirkon sakramentit ja muut pyhät toimitukset -päätaon sisällöt.⁴²

Suppeampi sisältölista	Kattavampi sisältölista
<ul style="list-style-type: none"> - Sakramentit ihmisten elämässä <ul style="list-style-type: none"> - Yleiset sisällöt - Miten osallistun - Kirkon pyhät toimitukset 	<ul style="list-style-type: none"> - Ortodoksisen kirkon sakramentit - Kirkon pyhät toimitukset seurakuntalaisen elämässä - Oma rukouselämä - Ekumeeninen osallistuminen

⁴⁰ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–185.

⁴¹ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 186–187.

⁴² Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–186.

Taulukko 3: Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmassa määritellyt Jumalanpalvelusten kirkko -päätasoin sisältö.⁴³

Suppeampi sisältölista	Kattavampi sisältölista
<ul style="list-style-type: none"> - Liturgia, vigilia; sisällöt - Papisto; asema ja tehtävät - Liturginen taide - Kirkollinen merkkikieli - Elämä seurakunnassa; hallinto 	<ul style="list-style-type: none"> - Liturgia- ja vigiliajumalanpalveluksen sekä ehto- ja aamupalveluksen keskeinen sisältö - Kirkkorakennuksen keskeiset elementit - Ikonitaide ja kirkkomusiikki - Jumalanpalveluspuvut - Liturginen esineistö - Pappouden eri asteet ja niiden tehtävät kirkossa sekä jumalanpalveluksessa - Kotialttari, rukouskäytäntö kotona ja merkkipäiväperinne - Kirkkovuoden paasto- ja juhla-perinne sekä niihin liittyvät kirkolliset tavat

Ihmisen elämän etiikka -päätasoin tavoitteina on ”tietää ja tuntea” kirkon opetusta niin, että niihin voi ”tukeutua ja turvautua” yhteiskunnallisissa ja sosiaalisissa ongelmissa sekä oman elämän valintatilanteissa. Keskeistä on ”ymmärtää” perheen merkitys perusyksikkönä ja näkemys ekumeenisista avioliitoista.⁴⁴

Taulukko 4: Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmassa määritellyt Ihmisen elämän etiikka -päätasoin sisältö.⁴⁵

Suppeampi sisältölista	Kattavampi sisältölista
<ul style="list-style-type: none"> - Elämän valintatilanteet; perhe, seksuaalisuus, luonto, elämisen taso ja elintaso, suhde yhteiskuntaan 	<ul style="list-style-type: none"> - Ortodoksinen ihmiskuva - Avioliitto ja perhe, avioero, avoliitto, luostarielämä, elämä yksin, seksuaalisuus, seksuaalinen erilaisuus - Elämän kunnioittaminen, syntyvyyden säännöstely, abortti, itsemurha, eutanasia - Ihminen ja luomakunta - Kirkko yhteiskunnassa ja maailmassa - Tiede ja uskonto

Ortodoksinen maailma -päätasoin tavoitteita ovat ”tutustua” seurakunnan ja kirkkokunnan hallintoon, ”osata” hyödyntää vaikuttamismahdollisuuksia ja ”tutustua” maailmanlaajuiseen

⁴³ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–187.

⁴⁴ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 187.

⁴⁵ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–187.

ortodoksisten kirkkojen perheeseen sekä kirkon diakonia-, avustus- ja lähetystyöhön. Jälkimmäisillä ”ohjataan” syvälliseen vastuuseen lähimmäisistä.⁴⁶

Taulukko 5: Suomen ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmassa määritellyt Ortodoksinen maailma -päätasoinen sisältö.⁴⁷

Suppeampi sisältölista	Kattavampi sisältölista
<ul style="list-style-type: none"> - Hallinto ja erilaiset toiminta- ja vaikutusmuodot seurakunnassa - Kirkkokunnan hallinto - Maailman ortodoksisten kirkkojen perhe - Seurakunnallinen ja kansainvälinen diakonia- ja avustustyö - Ortodoksinen lähetystyö 	<ul style="list-style-type: none"> - Suomen ortodoksisen kirkon hallinto seurakuntatasolla ja kirkkokuntana - Ortodoksisten kirkkojen hallinto yleismaailmallisella tasolla - Ortodoksiset kirkot muualla maailmassa - Orientaaliset kirkot - Kirkon diakonia- ja avustustoiminta, Ort-Aid - Lähetystyö

Nykyään vallitsee laaja konsensus siitä, että opetuksen suunnittelun on oltava tavoitelähtöistä. Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelmaa lukiessa huomio kiinnittyy kuitenkin sisältölistoihin, ei tavoitelauseisiin. Koska opetussuunnitelman rakenteelle ei ole annettu teologisia perusteita, tämän selittää opetussuunnitelman laatimisajankohta. Myös koululaitoksessa sisältölähtöinen suunnittelu oli vielä 2000-luvun alussa tavallisempaa kuin uusimmissa opetussuunnitelmissa.⁴⁸

Opetussuunnitelma ohjaa ennen muuta tietämiseen, ymmärtämiseen ja tuntemiseen. Verbit ymmärtää ja tuntee toistuvat siinä useimmin. Näitä kapeampi tietäminen ohittaa ne, jos yhteen lasketaan tietää-verbien lisäksi myös kahdesti mainittu perustietojen saaminen sekä tietämyksen parantaminen ja syventäminen. Opetussuunnitelma perustelee tätä painotusta tekemällä eron tiedollisen kasvamisen ja hengellisen kasvamisen välille. Tavoiteltavaa on, että ne tapahtuvat ”yhtäaikaisesti ja tasapuolisesti”. Kasvaminen ymmärretään tällaiseksi silloin, kun siihen kuuluu kirkon elämään osallistuminen.⁴⁹

Opetussuunnitelma pyrkii tiedollisen kasvamisen lisäksi ”vahvistamaan ortodoksista elämäntapaa ja uskon ilmaisua” ja ”kasvattamaan aktiivisia seurakuntalaisia, jotka osallistuvat ja toimivat omassa seurakunnassaan”. Verbit, kuten osata, ohjaavat osallistumaan jumalanpalveluksiin, valmistautumaan ehtoolliselle, kokemaan pyhyden läsnäoloa, tukeutumaan ja turvautumaan kirkon opetukseen elämänvalinnoissa, ottamaan vastuuta lähimmäisistä sekä

⁴⁶ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 187–188.

⁴⁷ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–187.

⁴⁸ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–188; Saari 2019, 248–249; Sirpa Okulovin haastattelu 3.3.2020 (muistutukset ovat Saarisen hallussa).

⁴⁹ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–188.

hyödyntämään vaikuttamismahdollisuuksia.⁵⁰ Huomionarvoista on, että puolet näistä tavoitteista edustavat jumalanpalveluskasvatusta.

2.2.4. Kehitystyön tuloksena syntynyt kurssi 2010-luvun Suomessa

Ennen tutkimukseni toteuttamisen kuvailua on vielä hahmoteltava, millaisessa seurakunnassa ja millaisen kehitystyön tuloksena syntyneitä katekumeeniopetusta lähdän tarkastelemaan. Suomen ortodoksisen kirkon jäsenmäärältään suurin seurakunta on Helsingin ortodoksinen seurakunta, josta käytän jatkossa lyhennettä HOS. Vuonna 2019 Suomen ortodoksisen kirkon kuului 58 899 jäsentä ja HOS:iin kolmasosa siitä. Maantieteellisesti HOS käsittää lähes koko entisen Uudenmaan läänin, mutta toiminta on monimuotoisinta pääkaupunkiseudulla.⁵¹

HOS on kulttuurillisesti ja kielellisesti monimuotoinen. Valtaosalla sen jäsenistöstä on suomalainen tai karjalainen tausta. Yli kymmenellä prosentilla on venäläiset sukujuuret. HOS:ssa toimitetaan jumalanpalveluksia säännöllisesti suomen ja kirkkoslaavin lisäksi ruotsiksi, englanniksi ja kreikaksi sekä epäsäännöllisesti esimerkiksi arabiaksi ja romaniaksi.⁵²

HOS:n katekumeeniopetukseen osallistuu vuosittain noin 80–120 henkilöä. HOS toteutti vuonna 2014 katekumeeniopetusta saaneille palautekyselyn, jossa selvitettiin, ovatko he kotiutuneet seurakuntaan. 50 % vastaajista ei ollut. Tulokset ovat ohjanneet palautekyselyä alkanutta kehitystyötä jopa enemmän kuin aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma. Vaikka uudenmuotoista katekumeenikurssia on toteutettu vuodesta 2017, kehitystyö ei ole vielä päättynyt. Sitä on tarkoitus arvioida uuden palautekyselyn avulla lähivuosina.⁵³

Katekumeenikurssin kehitystyön tavoitteena oli muun muassa jumalanpalveluskasvatuksen vahvistaminen. Aikaisemmin osa katekumeeneista ei osallistunut liturgiajumalanpalvelukseen kertaakaan katekumeeniopetuksen aikana. Arki-iltojen kokoontumisista vastasivat katekumeeniopettajat eli sivutoimisessa työsuhteessa olevat teologian maisterit, esimerkiksi ortodoksisen uskonnon opettajat.⁵⁴

Kehitystyön tuloksena syntynyt katekumeenikurssi rakentuu neljästä osa-alueesta: tiedon omaksumisesta, kokoontumisesta yhteen, keskustelusta papin kanssa ja omaehtoisesta toiminnasta. Ensimmäinen osa-alue käsittää katekumeenipappien kuukausittaiset luennot ja itsenäisen perehtymisen, esimerkiksi ortodoksisen kirjallisuuden lukemisen. Kokoontumisella yhteen tarkoitetaan katekumeenien kuukausittaista osallistumista oman kotikirkkonsa liturgia-

⁵⁰ Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma 2003, 184–188.

⁵¹ HOS:n verkkosivut, Etusivu; Ortodoksi.net, Helsingin ortodoksinen seurakunta.

⁵² Ortodoksi.net, Helsingin ortodoksinen seurakunta; Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

⁵³ Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

⁵⁴ Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

jumalanpalvelukseen ja kirkkokahveille. Sunnuntait jatkuvat keskusteluilla katekumeenipappien ja katekumeenikummien kanssa. Jälkimmäiset on seurakunnan vapaaehtoisia, jotka opastavat liturgiassa, tutustuttavat jumalanpalvelusyhteisöön ja auttavat henkilökohtaisen kummin etsinnässä. Kurssin päättyessä katekumeeniryhmälle järjestetään myös selitetty liturgia. Kolmas osa-alue käsittää kaksi tai kolme kahdenkeskistä tapaamista katekumeenipapin kanssa. Tapaamiset sovitaan usein sunnuntaikeskustelujen perään. Omaehtoisella toiminnalla tarkoitetaan itsenäistä tutustumista seurakunnan ihmisiin, kirkkoihin ja toimintamuotoihin, kuten erilaisiin jumalanpalveluksiin, kerhoihin, piireihin, ikonimaalaus- ja kuorotoimintaan sekä vapaaehtoistyöhön.⁵⁵

Uutta edellä kuvatussa katekumeenikurssissa ovat katekumeenipappien luento-opetus, liturgiajumalanpalvelukseen osallistuminen ryhmänä sekä ryhmäkeskustelujen ajankohta, sunnuntai-iltapäivä. Koska uuden luento-opetuksen katsottiin kestävän aikaa, luentoja nauhoitettiin ja julkaistiin tulevien vuosien katekumeeneille itsenäisen perehtymisen materiaaliksi.⁵⁶

⁵⁵ HOS:n Katekumeenin matkakumppani -esite 2018–2019; Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

⁵⁶ Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

3. Tutkimuksen toteuttaminen

3.1. Tutkimuskysymys

Tutkimuksessani keskityn HOS:n kehitystyön tuloksena syntyneen katekumeenikurssin tiedon omaksumisen osa-alueeseen kuuluvaan luento-opetukseen ja erityisesti sen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvään sisältöön. Tutkimuskysymykseni on, millaiseen liturgiajumalanpalvelukseen osallistumiseen katekumeeneja kasvatetaan. Olen erityisen kiinnostunut osallistumisen eri ulottuvuuksista ja siitä, vahvistavatko ne luterilaisessa osallisuustutkimuksessa esiintyvän osallistumisen ja osallisuuden käsitteiden arvottavan erottelun. Vaikka tutkimuskysymykseni on ymmärrettävissä niinkin, en tutki katekumeenien kokemuksia vaan luennointia opetusmateriaalina.

Yhdistämiäni teemoja vastaavaa tutkimusta ei ole tehty. Vaikka tutkimukseni asemoituu myös uskonnonpedagogisen opetusmateriaali- ja opetussuunnitelmatutkimuksen sekä ortodoksisen liturgiikan tieteenaloille, ymmärrän sen ennen muuta kirkkososiologisessa osallisuuskeskustelussa käytetyksi puheenvuoroksi. Aikaisempaa tutkimuksena on siksi mielekäintä mainita tuoreita osallisuustutkimuksia.

Valtaosa niistä käsittelee lasten ja nuorten poliittista osallisuutta. Hyviä perusteoksia ovat muun muassa Tommi Hoikkalan ja Anna Sellin toimittama ”Nuorisotyötä on tehtävä: Menetelmien perustat, rajat ja mahdollisuudet” (2007), Elina Nivalan väitöskirja ”Kansalaiskasvatus globaalin ajan hyvinvointiyhteiskunnassa: Kansalaiskasvatuksen sosiaalipedagoginen teoriakehys” (2008), Anu Gretschelin ja Tomi Kiilakosken toimittama ”Demokratiaoppitunti: Lasten ja nuorten kunta 2010-luvun alussa” (2012) sekä Auli Toomin, Matti Rautiaisen ja Juhani Tähtisen toimittama ”Toiveet ja todellisuus: Kasvatus osallisuutta ja oppimista rakentamassa” (2017). Suomen ja Ruotsin luterilaisten kirkkojen piirissä tehtyä osallisuustutkimusta edustavat Päivi Thitzin väitöskirja ”Seurakunta osallisuuden yhteisönä” (2013) ja Fredrik Modéuksen teos ”Osallisuuteen kutsutut: Jumalanpalvelusyhteisö muutoksessa” (2014).

Tutkimukseni tarjoaa tietoa uskonnollisten yhteisöjen tarjoamasta aikuiskasvatuksesta, vapaasta sivistystyöstä, johon huomionarvoinen osa suomalaisista osallistuu. Tämän yhteiskunnallisen merkityksen lisäksi tutkimustani on mahdollista hyödyntää osallisuus- ja jumalanpalveluskasvatusta kehitettäessä.

3.2. Tutkimusaineisto

HOS on julkaissut lukuvuosien 2017–2018 ja 2018–2019 katekumeenikurssien luentonauhoitteet Sound Cloud -nimisessä musiikin suoratoistopalvelussa. Ne löytyvät seurakunnan profiilista ”Albums”-otsikon alta. Lukuvuoden 2018–2019 luentonauhoitteet ja osa lukuvuoden 2017–2018 luentonauhoitteista on julkaistu myös HOS:n verkkosivuilla. Ne löytyvät Kirkkoon liittyminen -välilehdeltä etusivun yläpalkin Tule mukaan -otsikon alta.⁵⁷

Aluksi suunnittelin sisällyttäväni tutkimukseeni molempien lukuvuosien luennot. Saatuaani katekumeenikurssien luento-ohjelmat huomasiin, että ne poikkesivat toisistaan määrällisesti ja sisällöllisesti. Tämän jälkeen vertasin luentojen otsikoita Sound Cloudiin ladattujen äänitiedostojen nimiin. Lukuvuoden 2017–2018 viisitoista luentoa on julkaistu 38 äänitiedostona. Nämä luentokatkelmia on ryhmitelty Sound Cloudissa neljän otsikon alle: Ortodoksisuus tutuksi, Isä, Poika ja Pyhä Henki. Uudelleen järjestetyt katkelmat eivät vastaa kokonaisen luentojen kuuntelukokemusta. Tämä ongelma ei koske lukuvuoden 2018–2019 luentoja: ne on julkaistu Sound Cloudissa kokonaisina Ortodoksista elämää -otsikon alla. Näin ollen rajasin primäärilähteikseni vain lukuvuoden 2018–2019 luentonauhoitteet.⁵⁸

Katekumeenikurssi 2018–2019 käsitti kymmenen luentoa: Kirkkovuosi, Jumalanpalveluselämä, Ortodoksisuus Suomessa, Raamattu ortodoksisessa kirkossa, Ikonit, Pyhät, Ortodoksinen etiikka, Kirkkomusiikki, Kirkkoarkkitehtuuri ja Ihmisen elämänkaari. Luennot pidettiin HOS:n seurakuntasalissa osoitteessa Unioninkatu 39. Luennoitsijat olivat pääsääntöisesti HOS:n katekumeenipappeja. Isä Kimmo Kallisen, isä Joosef Volan, isä Petri Korhosen, isä Mikael Sundkvistin, isä Mikko Leistolan, isä Sergei Petsalon ja isä Teo Merraksen lisäksi kurssilla luennoivat HOS:n kirkkoherra isä Markku Salminen sekä HOS:n kanttori Varvara Merras-Häyrynen. Luentojen nauhoittamisesta vastasi Digital Palola. Sound Cloudissa julkaistujen luentonauhoitteiden pituudet vaihtelevat noin 30 minuutista noin 120 minuuttiin. Ne kestävät yhteensä noin 8 tuntia ja 17 minuuttia.⁵⁹

⁵⁷ HOS:n nettisivut, Etusivu, Kirkkoon liittyminen; HOS:n Sound Cloud -seinä.

⁵⁸ HOS:n katekumeenikurssin luento-ohjelma 2017–2018; HOS:n katekumeenikurssin luento-ohjelma 2018–2019; HOS:n Katekumeenin matkakumppani -esite 2018–2019; HOS:n Sound Cloud -seinä.

⁵⁹ HOS:n Katekumeenin matkakumppani -esite 2018–2019; Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistutukset ovat Saarisen hallussa); HOS:n Sound Cloud -seinä.

Taulukko 6: Katekumeenikurssin 2018–2019 luento-otsikot, luennoitsijat, ajankohdat sekä Sound Cloudissa julkaistujen nauhoitteiden pituudet.⁶⁰

Luennon otsikko	Luennoitsija	Luennon ajankohta	Luento-nauhoitteen pituus
Kirkkovuosi	Isä Kimmo Kallinen	to 27.9.2018 klo 18	0.49.22 h
Jumalanpalveluselämä	Isä Joosef Vola	to 25.10.2018 klo 18	0.33.37 h
Ortodoksisuus Suomessa	Isä Petri Korhonen	to 29.11.2018 klo 18	0.44.14 h
Raamattu ortodoksisessa kirkossa	Isä Mikael Sundkvist	to 20.12.2018 klo 18	0.41.14 h
Ikonit	Isä Mikko Leistola	ke 23.1.2019 klo 18	1.19.37 h
Pyhät	Isä Sergei Petsalo	ke 27.2.2019 klo 18	0.39.18 h
Ortodoksinen etiikka	Isä Teo Merras	to 21.3.2019 klo 18	0.48.52 h
Kirkkomusiikki	Varvara Merras-Häyrynen	ke 10.4.2019 klo 18	0.39.30 h
Kirkkoarkkitehtuuri	Isä Mikko Leistola	to 9.5.2019 klo 18	1.07.42 h
Ihmisen elämänkaari	Isä Markku Salminen	ke 22.5.2019 klo 18	0.53.29 h

Rajasin tutkimusaineistokseni luentonauhoitteiden liturgiajumalanpalvelukseen liittyvät sisällöt. Poimimista helpotti se, että luennoitsijatkin erottavat liturgiajumalanpalveluksen muusta jumalanpalveluselämästä. Paikoitellen jouduin kuitenkin harkitsemaan rajanvedon kriteerejä. Tarkastelin katekumeenin eli maallikon näkökulmaa, joten sivuutin kohdat, joissa kuvailtiin papin, diakonin, kanttorin tai kuoron tehtäviä. Eniten pohdin sitä, mihin liturgiajumalanpalvelukseen osallistuva kiinnittää huomiota palveluksen aikana. Esimerkkinä ratkaisuistani sisällytin tutkimukseen tyypillisen kirkkotilan esittelyn, mukaan lukien vakiintuneiden ikonien kuva-aiheet, liturgiajumalanpalveluksen paikkana. Rajasin tutkimukseni ulkopuolelle ikonit, joiden sijaintia ei määritelty.

Tutkimusaineistoni on auditiivinen. Tyyliiltään se on puhekielistä esitelmöintiä, joka on suunnattu tietyille yleisölle tietyssä ajassa ja paikassa. Vaikka ymmärrän aineistoni opetusmateriaaliksi, se eroaa merkittävästi moneen kertaan editoidusta oppikirjatekstistä. Näin ollen on huomioitava, ettei sanavalintoihin ole mielekästä takertua, elleivät ne ole mieleen painettavaksi tarkoitettuja käsitteitä. Tutkimuskysymykseni kannalta kiinnostavampia huomioita ovat, mitä opetetaan ja mitä jätetään opettamatta. Vaikka olen ammentanut ortodoksisesta jumalanpalveluskirjallisuudesta lisäselityksiä, on mainittava, etten ole korjannut luennoitsijoita. Lainatessani heitä tarkoitukseni on ollut kuvailla ja analysoida katekumeeniopetusta osal-

⁶⁰ Katekumeenikurssin luento-ohjelma 2018–2019, Katekumeenin matkakumppani -esite 2018–2019; HOS:n Sound Cloud -seinä.

listumisen ulottuvuuksien näkökulmasta eikä tutkia, onko opetus tuoreimman tutkimuksen mukaista. Näin ollen lainaukset saattavat sisältää vanhentunutta tutkimustietoa sekä luennoitsijoiden henkilökohtaisia mielipiteitä.

Sekundäärilähteinä olen käyttänyt kirkkoisien kaste- ja jumalanpalveluskirjallisuutta, kuten Kahdentoista apostolin opetusta, Hippolytoksen kirkkojärjestystä, Kyrillos Jerusalemlaisen katekeesejä sekä Germanus Konstantinopolilaisen ja Nicholas Cabasilaksen liturgia-kommentaareja. Tuoreempaa normatiivista kirjallisuutta edustavat Alexander Schmemmannin ”Maailman elämän edestä: Sakramentit ja ortodoksisuus” (1974) sekä ”Liturgy and Life: Christian Development Through Liturgical Experience” (1974).

Näiden lisäksi olen hyödyntänyt Suomen ajantasaista lainsäädäntöä, Opetus- ja kulttuuriministeriön, Suomen ortodoksisen kirkon ja HOS:n verkkosivuja, OrthodoxWiki - ensyklopediaa, Ortodoksi-net -tietopankkia sekä kahta haastattelua: Suomen ortodoksisen kirkon kasvatus- ja koulutusasioista vastaavan kirkkopalvelujen koordinaattori Sirpa Okulovin ja HOS:n katekumeenikurssia kehittäneen kasvatustyöntekijä Kaarina Lyhykäisen.

3.3. Tutkimusmenetelmä

Suhdetta tutkimusaineistoon voidaan kuvata käsitteillä emic ja etic. Ensimmäisellä tarkoitetaan toiminnan tarkastelua tietyn järjestelmän sisäpuolelta. Tutkimuksen on siis tarkoitus vastata toimijoiden kokemuksia. Tarkastelin tutkimusaineistoani siinä mielessä sisältäpäin, että minun oli muisteltava omia osallistumiskokemuksiani arvioidakseni, miten liturgiajumalanpalvelukseen voisi osallistua.⁶¹

Etic-käsitteellä tarkoitetaan toiminnan tarkastelua tietyn järjestelmän ulkopuolelta. En ole ortodoksi enkä katekumeeniopetukseen osallistuva, joten lähestyn tutkimusaineistoani ulkoapäin. Tätä havainnollistaa se, että tutkimusta tehdessäni koin kristinuskon läntisen perinteen kasvatille haastavaksi ymmärtää itäisen perinteen syviä merkityksiä. Pidän ulkopuolisen näkökulmaani kuitenkin arvokkaana siksi, etten pidä mitään itsestänselvyytenä enkä ota kantaa ortodoksisen kirkon sisäiseen keskusteluun.⁶²

Analysoin tutkimusaineistoani aineistolähtöisellä sisällönanalyysillä. Aineistolähtöisellä kuvaan sitä, ettei tutkimukseni edusta tietyn teorian testaamista vaan aineistosta löytämiä merkitysten teoretisointia. Luentonauhoitteista tekemäni poiminnat määrittivät, millaiseen teoreettiseen taustaan minun oli perehdyttävä. Minun oli myös omaksuttava luentonauhoittei-

⁶¹ Hahn, Jorgenson & Leeds-Hurwitz 2011, 1, 4; McCutcheon 1999, 17.

⁶² McCutcheon 1999, 17.

den käsitteistö ja ajattelu sekä hyödynnettävä niitä analyysissäni tavoittaakseni ortodoksiseen jumalanpalveluskasvatukseen sisältyviä syviä merkityksiä.⁶³

Sisällönanalyysi ei ole varsinaisesti prosessikuvaus, vaan pikemminkin orientoitumistapa, joka hillitsee tutkijan tulkintojen mielivaltaisuutta. Vaikka olen reflektoinut toimintaani tunnistaakseni ennako-oletukseni ja minimoidakseni niiden vaikutuksen tutkimuksellisiin toimenpiteisiin, en ole tabula rasa, tyhjä taulu. Havainnoiminen ja tulkitseminen tapahtuvat oman ymmärrykseni varassa, eivät pelkästään aineiston tiedonantajien ehdoilla. Löytämäni merkitykset eivät siis nouse aineistosta, minä nostan ne sieltä. Tämä on syytä huomioida, mutta ei vain ongelmana: Tutkimuksen edetessä muodostuvien näkemysteni on tarkoituskin ohjata sen toteuttamista eteenpäin.⁶⁴

Aloitin analyysini kuuntelemalla HOS:n katekumeenikurssin 2018–2019 luentonauhoin ja litteroimalla niiden liturgiajumalanpalvelukseen liittyvän sisällön. Liitin poimimiini analyysiyksiköihin lähdeviitteet, jotta niistä nostetut lainaukset olisi helpompi lähdeviitteistää tutkimusraporttiin. Analyysiyksiköiden koot vaihtelivat yksittäisistä sanoista useamman minuutin pituisiin katkelmiin. Tulostin poiminnat ja leikkasin ne omiksi muistilapuikseen.⁶⁵

Kirjoitin muistilappujen reunoille, millaiseen osallistumiseen niiden antama tieto ohjaa. Näin hahmottuivat neljä osallistumisen ulottuvuutta: läsnäoleminen, havainnoiminen, toimiminen ja ymmärtäminen. Läsnäolemisen alle sijoitin analyysiyksiköt, joissa viitattiin liturgiajumalanpalvelusten osallistumisaktiivisuuteen. Havainnoiminen käsitti liturgiajumalanpalveluksessa tehtävät näkö- ja kuulohavainnot sekä niiden käsitteellistämisen. Toimimisen alla luonnehdittiin liturgiajumalanpalveluksen toimintakulttuuria. Ymmärtämisen alle sijoitin analyysiyksiköt, joissa selitettiin edellisiä.⁶⁶

Taulukko 7: Analyysiyksiköiden sijoittuminen neljän osallistumisen ulottuvuuden alle.

Osallistumisen ulottuvuus	Läsnäoleminen	Havainnoiminen	Toimiminen	Ymmärtäminen
Analyysiyksiköiden lukumäärä	5	65	7	47
Analyysiyksiköiden prosenttiosuus	4%	52%	6%	38%

Teemoittelin näiden yläotsikoiden alle sijoittamani analyysiyksiköt vielä pinoihin, joille annoin työnimiksi Osallistumisaktiivisuus, Kirkkoarkkitehtuuri, Ikonit, Kirkkolaulu,

⁶³ Kiviniemi 2001, 72, 74; Tuomi & Sarajärvi 2003, 110–115.

⁶⁴ Eskola & Suoranta 1998, 17, 19; Kiviniemi 2001, 72; Tuomi & Sarajärvi 2003, 98, 102, 104.

⁶⁵ Eskola 2001, 133–134, 143–144; Tuomi & Sarajärvi 2003, 112.

⁶⁶ Eskola 2001, 145–156, Tuomi & Sarajärvi 2003, 103

Liturgiajumalanpalveluksen rakenne, Kirkkovuosi, Valmistautumisohje, Toimintakulttuuri, Ehtoollisen merkitys, Traditio, Ikoninen ajattelu ja Yhteisö. Lopputuloksena minulla oli esimerkiksi kolme ikoneihin liittyvää pinoa. Läsäolemispinoon ei kuulunut ikoneihin liittyviä analyysiyksiköitä. Havainnoimispinoon kuului muun muassa analyysiyksikkö ”Ortodoksisen kirkon piirissä pyhää on aina kuvattu vain kaksiulotteisena. -- Te ette juuri löydä ortodoksisista kirkoista kuvanveistotaiteen tuotoksia, patsaita.”⁶⁷ Toimimispinoon kuului muun muassa analyysiyksikkö ”ikonin paikkahan on tietenkin rukouskäytössä”⁶⁸. Ymmärtämispinoon kuului muun muassa analyysiyksikkö ”ikoni on tavallaan ikkuna tuonpuoleiseen”⁶⁹.

Liitin analyysiyksiköihin ortodoksisen jumalanpalveluskirjallisuuden lisäselityksiä ja omia pohdintoja. Kiinnitin huomiota erityisesti siihen, mitä katekumeeneille jätetään opettamatta. Tämän jälkeen valikoin tutkimuskysymykseni kannalta kiinnostavimmat aineistoesimerkit ja tulkinnat raporttiini. Analysoituani läsnäolemisen, havainnoimisen, toimimisen ja ymmärtämisen otsikoiden alla, millaiseen osallistumiseen analyysiyksiköt ohjaavat, muodostin huomioistani yhteisen synteesin. Jäsentämällä aineiston näin uudestaan loin teoreettisen tiivistelmän siitä, millaiseen liturgiajumalanpalvelukseen osallistumiseen katekumeenikurssin luento-opetuksessa kasvatetaan.⁷⁰

⁶⁷ Ikonit-luento 2019, 15.53–16.21.

⁶⁸ Ikonit-luento 2019, 58.21–58.25.

⁶⁹ Ikonit-luento 2019, 15.36–15.41.

⁷⁰ Eskola 2001, 146–152; Tuomi & Sarajärvi 2003, 102–103, 105.

4. Osallistuminen läsnäolemisena

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa liturgiajumalanpalvelus ja muu jumalanpalveluselämä erotetaan toisistaan. Vaikka liturgiajumalanpalvelus ”voidaan toimittaa periaatteessa vaikka joka päivä, niin käytännössä kuitenkin niin se aina sitten liittyy johonkin tuommoiseen suurempaan juhlatapahtumaan ja sillä tavalla se ei ole tuommainen normaaliin vuorokausirytmiiin liittyvä palvelus.”⁷¹ Siksi liturgiajumalanpalvelus toimitetaan pääsääntöisesti sunnuntaisin ja juhlapäivinä.⁷²

Kun liturgiajumalanpalveluksiin voi osallistua, näin tulisi tehdä säännöllisesti.⁷³ Tämä välittyy suorien kehotusten lisäksi myös tradition kuvauksesta. Luennoitsijan lainaamasta Luukkaan evankeliumista, ”apostolit olivat alati temppeleissä ja ylistivät Jumalaa”⁷⁴, voidaan päätellä, että ”apostolit ilmeisesti olivat hyvin aktiivisia jumalanpalveluselämäään osallistumisen suhteen”⁷⁵.

Luento-opetuksessa mainitaan myös kurinpitotoimet, joihin ryhdyttiin, ellei joku noudattanut apostolien esimerkkiä.

Alkukirkon aikana säännöllinen palveluksiin osallistuminen oli ehtona ehtoollisyhteydelle, tarkkaan ottaen kolmen viikon jälkeen, -- siis jos oli syy olla poissa, niin se oli ok, mutta jos ei ollu syytä olla poissa, niin katsottiin, että sä oot eronnu kirkosta.⁷⁶

Käytännössä säännöllinen liturgiajumalanpalveluksiin osallistuminen on ideaali: ”Tänä päivänä, jos me tehtäis näin, niin kuinkahan moni kuuluis kirkkoon”⁷⁷, luennoitsija kommentoi edellä kuvailtuja kurinpitotoimia.

Vaikkei kurinpitotoimiin enää ryhdytä, osallistumisen vastakohtana näyttäytyy poissaoleminen. Katekumeenikurssin luento-opetuksessa liturgiajumalanpalvelukseen osallistuminen edellyttää siis läsnäolemista, jonka ymmärrän passiiviseksi. Tämä vastaa osallistumisen perusmääritelmää, mukana olemista ilman vastuunkantoa. Vain 4 % luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä edustaa tätä ulottuvuutta. Sen osuus on pieni todennäköisesti siksi, että sitä pidetään itsestäänselvyytenä.

⁷¹ Kirkkovuosi-luento 2018, 7.35–7.52.

⁷² Kirkkovuosi-luento 2018, 13.44–13.52; Merras 1986, 21; Sidoroff 2016, 124.

⁷³ Kirkkovuosi-luento 2018, 48.15–48.19.

⁷⁴ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 0.13-0.24.

⁷⁵ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 0.31–0.36.

⁷⁶ Ihmisen elämäankaari -luento 2019, 12.42–13.00.

⁷⁷ Vaikka lainauksesta voi päätellä toisinkin, seurakuntalaisten ehtoolliselle osallistuminen on lisääntynyt sadan vuoden sisällä. Grube 2007, 77; Ihmisen elämäankaari -luento 2019, 13.00–13.05.

5. Osallistuminen havainnoimisena

5.1. Nähtävää ja kuultavaa

”Jumalanpalveluksia -- ei mielellään toimiteta kuin aivan poikkeustapauksissa muissa tiloissa kuin nimenomaan kirkoksi vihityissä tiloissa.”⁷⁸ Liturgiajumalanpalveluksen aikana tehdään siis huomioita kirkkorakennuksesta, joka on tapana jakaa kolmeen osaan: länsipäädyn nartekseen eli eteiseen, naokseen eli kirkkosaliin ja itäpäädyn bemaan eli alttarikorokkeeseen. Katekumeenikurssin luento-opetuksessa ei mainita, että liturgiajumalanpalvelukseen osallistutaan naoksesta.⁷⁹

Osallistuja katselee valtaosan liturgiajumalanpalveluksesta kohti itää. Hän huomaa, että ”keskellä tätä bema kohoaa kuvaseinä, ikonostaasi”⁸⁰. Kuvaseinän keskellä olevat kuninkaan ovet vain nimetään eikä sen molemmilla puolilla sijaitsevia sivuovia eli etelä- ja pohjoisovea mainita. Ikonostaasin lisäksi huomio keskittyy sen edustaan, josta käytetään nimitystä solea. Mikäli solea on kaareva kuninkaan ovien edessä, uloketta kutsutaan amboniksi.⁸¹

Liturgiajumalanpalvelukseen osallistuva näkee ikonostaasin taakse vain kuninkaan ovien ollessa auki eli vähintään pienen saaton, evankeliumin kuulemisen, suuren saaton ja ehtoollisen vieton ajan. Tällöin hän havaitsee, että beman takaosaa hallitsee alttaripöytä, johon on kiinnitetty pyhän reliikki. ”Piispanistuun, johon, jossa piispa istuu palveluksen aikana, niin on alttaripöydän takana tää korkea paikka.”⁸² Piispanistuimen lisäksi luento-opetuksessa ei kerrota, mitä alttarilla tai sen ympärillä on. Mainitsematta jää esimerkiksi koristeellinen evankeliumikirja.⁸³

Kirkkoarkkitehtuurin lisäksi liturgiajumalanpalveluksessa katsellaan kirkkoon sijoitettua kuvataidetta. ”Te ette juuri löydä ortodoksisista kirkoista kuvanveistotaidon tuotoksia, patsaita.”⁸⁴ Niiden sijaan kirkossa on runsaasti kaksiulotteisia kuvia, joita katekumeenikurssin luento-opetuksessa kuvaillaan yksityiskohtaisesti. ”Ollakseen ikoni niin kuva on tietenkin kuvaamassa jotain pyhää ihmistä tai pyhää tapahtumaa -- ja että sen pitää olla tunnistettava elikkä oleellista on, että siinä ikonissa on myös selkeästi kirjainmerkein, yleensä yleisin tutuin lyhentein, merkitty, ketä henkilöä tai tai mitä tapahtumaa tuo ikoni kuvaa.”⁸⁵ Ikonien taiteel-

⁷⁸ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 3.07–3.22.

⁷⁹ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 5.53–7.36; 49.50–49.55; Schmemmann 1974b, 35.

⁸⁰ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 7.44–7.49.

⁸¹ Kuninkaan ovia kutsutaan myös pyhäksi portiksi. Grube 2007, 130; Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 7.54–8.09; 9.28–9.33; Sidoroff 2016, 115–116, 120.

⁸² Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 13.21–13.31.

⁸³ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 5.08–5.11; 7.19–7.44; Ortodoksi.net, Kuninkaan ovet; Sidoroff 2016, 118.

⁸⁴ Ikonit-luento 2019, 16.12–16.20.

⁸⁵ Ikonit-luento 2019, 15.30–16.59; 22.06–22.41.

lista tyyliä luonnehditaan ilmaisuilla tärkeyspektiivi, varjojen puute, tapahtumien vaiheiden kuvaaminen ikään kuin yhtäaikaisina, käänteispektiivi ja läheisyyspiste.⁸⁶

Luento-opetuksessa esitellään ikonien vakiintunutta järjestystä. Näkökenttää hallitsevaan ikonostaasiin kuuluvat vähintään Kristuksen, Jumalansynnyttäjän Neitsyt Marian, ehtoollisen asettamisen sekä kirkon nimikkopyhän ikonit.⁸⁷

Ikonostaasin keskellä on kuninkaan ovet ja näitten kuninkaan ovien teistä katsoen oikealla puolella on aina Kristuksen ikoni ja vasemmalla puolella aina Jumalansynnyttäjän Neitsyt Marian ikoni. Kuninkaan ovien yläpuolella on aina ehtoollisen asettamisen ikoni. -- Äärimmäisenä siellä ikonostaasin eteläpäässä on sen pyhän tai sen tapahtuman ikoni, jolle kyseinen kirkko on pyhitetty.⁸⁸

Suurimmillaan ikonostaasi on viisirivinen.⁸⁹

Tärkeimmän perusrivin yläpuolella on ensin tämmöinen esirukousrivi, siinä on se mainitsemani Desis-ryhmä yleensä keskellä, mutta sitten näitä esirukoilijoita voi siihen lisätä kymmenittäin molemmille puolille. Esirukousrivin yläpuolella voi olla juhlarivi, jossa on 12 vuosittaisen suuren juhlan ikonia. Sitten on rivi profeetoille ja ylhäällä siellä aivan katonrajassa vielä patriarkat.⁹⁰

Desis-ryhmä, jonka luennoitsija on maininnut, ”rakentuu niin, että on Kristuksen ikoni keskellä, -- katsojasta katsoen oikealla puolella Johannes Kastaja ja vasemmalla puolella sitten Jumalansynnyttäjän Neitsyt Maria.”⁹¹ Luento-opetuksessa kuvailematta jääneisiin kuninkaan oviin on tapana kuvata Jumalansynnyttäjän Neitsyt Maria ja arkkienkeli Gabriel sekä evankelistat Matteus, Markus, Luukas ja Johannes.⁹²

Kohottaessaan katseensa ikonostaasista kattoon liturgiajumalanpalvelukseen osallistuva huomaa kirkon vakiintuneisiin kuva-aiheisiin kuuluvan Kristus Pantokratorin eli Kristus Kaikkivaltiaan naoksen keskuskupolissa sekä Jumalansynnyttäjän Neitsyt Marian apsisessa eli alttarin takaosassa. Jos ikonostaasi on matala, apsis näkyy sen yli naokseen.⁹³

Liturgiajumalanpalveluksessa huomio voi kiinnittyä myös keskellä osallistujia sijaitsevaan, kynttilöiden valaisemaan analogiin eli kaltevapintaiseen lukupöytään.⁹⁴ Ellei suuren ikonostaasin yhteydessä mainittuja juhlaikoneita ole sijoitettu kuvaseinään, ne ovat ”erillisinä

⁸⁶ Ikonit-luento 2019, 15.53–21.55.

⁸⁷ Ikonit-luento 2019, 1.00.05–1.00.11; 1.02.22–1.04.10.

⁸⁸ Ikonit-luento 2019, 1.02.28–1.04.10.

⁸⁹ Ikonit-luento 2019, 1.00.36–1.01.02.

⁹⁰ Ikonostaasin alarivin ikonit voivat liittyä seurakunnan historiaan ja elämään. Ikonit-luento 2019, 1.01.04–1.01.35; Sidoroff 2016, 117.

⁹¹ Ikonit-luento 2019, 41.32–42.00.

⁹² OrthodoxWiki.org, Iconostasis; Sidoroff 2016, 116.

⁹³ Ikonit-luento 2019, 37.05–37.21; Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 22.15–22.35; 1.04.53–1.05.03.

⁹⁴ Orthodoxwiki.org, Analogion; Sidoroff 2016, 120.

ikoneina, jotka sitten kulloisenkin juhlan juhlan kohdalla sitten tuodaan analogille keskelle kirkkoa.”⁹⁵

Paitsi silmillä, liturgiajumalanpalvelusta aistitaan myös korvilla. Palvelukseen on sisäänrakennettu musiikkia, jonka taiteellista tyyliä kuvaillaan katekumeenikurssin luento-opetuksessa lähinnä historiallisten kehityskulkujen kautta. Bysanttilaista laulutapaa kutsutaan yksiiäniseksi, vaikka melodiaa lauletaan iisonääninen eli tasaisen säestysääninen päälle. Idässä se sai slaavilaisen eli välimerellistä, jopa lähi-itämaista, koruttomamman muodon. 1600-luvun Venäjällä kehittyi moniääninen kirkkolaulutapa, mutta sen kulta-aika jäi lyhyeksi, kun kansallisromantiikka palautti laulutavan juurilleen. Liturgiajumalanpalveluksissa kuultava suomalainen kirkkolaulutapa muistuttaa venäläistä, 1900-luvun alun vallankumouksiin pysähtynyttä kehitysvaihetta.⁹⁶

Kuten edellä, liturgiajumalanpalveluksen musiikkia kutsutaan kirkkolauluksi. Näin siksi, että ”siinä on niin kun merkillepantavaa juuri se, että se on täysin, niin kun pelkästään ihmisäänellä tuotettua eli soittimia ei ei oo meidän kirkossa käytössä siinä niin kun jumalanpalvelustilanteessa.”⁹⁷ Toinen syy on se, että ”ortodoksinen musiikkiperinne on aina sanallista, -- et siinä tulee aina olla ne sanat.”⁹⁸ Pyrkimyksenä on, että laulusta saa selvää. Kirkkolaulun ymmärrettävyyteen liittyy myös se, että ”ortodoksisessa kirkossa niin on aina laulettu sillä paikallisen kansan kielellä.”⁹⁹

Luento-opetuksessa kerrotaan, että nämä kirkkolaulun sanat ovat pitkälti raamatuntekstejä – silloin kun ne eivät ole, ne ovat erilaisia runoiltuja hymnejä.¹⁰⁰

Ortodoksinen kirkkolaulu on täynnä erilaisia termejä niin kuin esimerkiksi juuri tämä iikossi, minkä äsken mainitsin. Sitten meillä on tropari ja stikiira ja kontakki ja kanoni ja ektenia ja prokiimeni ja parimia. Meillä on monenlaisia tämmöisiä tämmöisiä tämmöisiä maallikon korvaan kummalliselta kuulostavia termejä. Ne on siis ihan kreikan kielestä tulevia erityyppisiä hymnilajeja tarkoittavia sanoja ja ja niitä ei oo sitten ruvettu suomentamaan sen enempää vaan ne on vaan ihan suoraan niin kun otettu käyttöön käyttöön siitä kreikankielisestä niin kun alkusanasta.¹⁰¹

Liturgiajumalanpalveluksessa kuultavat laulut määrää luento-opetuksessa moneen kertaan esitelty Oktoekhos-niminen sana- ja sävelkokoelma.¹⁰²

Kaikki bysanttilainen laulu on tämän kahdeksansävelmistön mukaista eli eli siellä siellä ne melodiatyytit ja ja erilaiset niin kun sävelmävariaatiot, ne kaikki kaikki kuuluu tavallaan tän kahdeksansävelmis-

⁹⁵ Ikonit-luento 2019, 1.04.41–1.04.47.

⁹⁶ Kirkkomusiikki-luento 2019, 10.01–11.40; 19.30–24.34.

⁹⁷ Kirkkomusiikki-luento 2019, 2.13–2.25; White 2015, 101.

⁹⁸ Kirkkomusiikki-luento 2019, 3.31–3.45.

⁹⁹ Kirkkomusiikki-luento 2019, 9.43–9.48.

¹⁰⁰ Kirkkomusiikki-luento 2019, 12.53–14.08; 27.52–28.08; White 2015, 104.

¹⁰¹ Kirkkomusiikki-luento 2019, 11.58–12.36.

¹⁰² Kirkkovuosi-luento 2018, 9.10–9.44; 12.27–12.34.

tön niin kun sateenvarjon alle eli eli siellä on on ne tietyt melodiakaavat ja niitä voi sitten niin kun tarvittaessa soveltaa ja vähän säveltää, mutta että noin periaatteessa niin niin niin tota siellä siellä niin kun joka ikinen veisu, joka lauletaan, niin kuuluu jollakin lailla tähän kahdeksansävelmistöön.¹⁰³

Kirkkoarkkitehtuurin, kirkkorakennuksen ikonien ja kirkkolaulun kuvailusta voidaan päätellä, että liturgiajumalanpalveluksessa tehdään näkö- ja kuulohavaintoja. Muut aistit, kuten hajuaisti, ohitetaan katekumeenikurssin luento-opetuksessa. Riippumatta aistista, havainnot kannustavat osallistumaan liturgiajumalanpalvelukseen tutkimalla ja ihastelemalla. Näin tilassa oleminen kehittyy passiivisesta aktiiviseksi havainnoimiseksi. Tämä tavoite välittyy sisällöistä, mutta myös sanoitetaan luento-opetuksessa: ”Haluan ehkä herätellä kuulijoissa semmoista itsenäistä intoa tutkia ja vertailla ja ja pohtia, ehkä tehdä jotain uusia löytöjä ja havaintoja.”¹⁰⁴

Kannustamisen lisäksi luento-opetus myös suuntaa katekumeenien tarkkaavaisuutta siihen, mihin huomiota kannattaisi luennoitsijoiden mielestä kiinnittää. Esimerkiksi ikonien tapahtumien ja henkilöiden esittelyyn käytetään enemmän aikaa kuin niiden kuvaustyyliin. Tämä mahdollistaa kuva-aiheiden tunnistamisen osana havainnoimista.

5.2. Seurattavaa

Liturgiajumalanpalvelusten järjestystä kutsutaan bysanttilaiseksi riitukseksi. Luento-opetuksessa sitä luonnehditaan aluksi syntyhistoriansa kautta. Kristillisen jumalanpalveluksen pohjarakenteeksi omaksuttiin juutalainen synagogapalvelus. Sen muotoon vaikutti myös sen jakautuminen katedraaliperinteeseen, ”jota maailmassa elävät tavalliset ihmiset noudattivat omissa seurakuntakirkoissaan”¹⁰⁵, sekä luostariperinteeseen. Katedraaliperinteelle ”oli ominaista se, että paljon oli yhdessä laulettuja psalmeja, jotka toisinaan keskeytyivät diakonin tai papin rukoussarjoilla.”¹⁰⁶ Luostariperinne ”laulamisen sijaan keskittyi yksinkertaisuuteen, psalmin lukuun, hiljaiseen itsenäiseen rukoukseen.”¹⁰⁷ Nykyään käytössä oleva bysanttilainen riitus on katedraali- ja luostariperinteiden yhdistelmä. Jumalanpalvelusjärjestystä kutsutaan bysanttilaiseksi ”siksi, että Bysantin keisarikunta, Rooman keisarikunnan itäinen osa, oli ortodoksisen kristillisyyden keskeisin, keskeisintä aluetta.”¹⁰⁸

Bysanttilaisen riituksen mukaisia, säännöllisesti toimitettavia liturgiajumalanpalveluksia on kolme päätyyppiä: kirjoittajiensa mukaan nimetyt Johannes Krysostomoksen, Basilei-

¹⁰³ Kirkkomusiikki-luento 2019, 31.24–31.59.

¹⁰⁴ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 0.53–1.06.

¹⁰⁵ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 4.55–5.02.

¹⁰⁶ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 5.06–5.16.

¹⁰⁷ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 5.34–5.43.

¹⁰⁸ Jumalanpalvelusjärjestys jakautui 300-luvulla ja yhdistyi 1200-luvulla. Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 0.00–1.57; 4.22–6.25; Taft 1992, 19.

os Suuren ja Gregorios Dialogoksen liturgiat.¹⁰⁹ Johannes Krysostomoksen liturgiaa toimitetaan lähes päivittäin. Merkittävästi pidempi Basileios Suuren liturgia toimitetaan kymmenen kertaa vuodessa. Gregorios Dialogoksen liturgiaa eli ennenpyhitettyjen lahjain liturgiaa vietetään suuren paaston aikana.¹¹⁰

Kolmen päätyypin välisiin eroihin viitataan kahdessa kohdassa. Niistä ensimmäisessä selitetään, mitä ennenpyhitetyt lahjat tarkoittavat.

Suuren paaston keskiviikko- ja perjantaipäivinä ja eräinä juhlapäivinä toimitetaan -- ennenpyhitettyjen lahjain liturgia. Ennenpyhitettyjen lahjain liturgiassa ei siis ehtoollislahjoja pyhitetä missään liturgian vaiheessa. Sen sijaan edellisenä lauantaina tai sunnuntaina pyhitetyt ehtoollislahjat ovat olleet säilössä kirkossa alttaripöydällä ja nämä sitten tämän palveluksen loppupuolella jaetaan kirkkokansalle, jotka näin pääsevät osallisiksi Kristuksen ruumiista ja verestä.¹¹¹

Toisessa kohdassa luonnehditaan Basileios Suuren liturgiaa. Sen ”ehtoollisrukous, siis se on tämä liturgian toisen puoliskon keskeisin rukous, niin se sisältää niin paljon lainauksia Raamatusta, että voisi melkein luulla, että Basileios olisi käyttänyt, jos sillä olisi ollut tietokone, niin copy paste.”¹¹² Esimerkki viittaa siihen, että liturgiajumalanpalveluksen kolmen päätyypin väliset erot liittyvän pääsääntöisesti rakenteen sijaan teksteihin.¹¹³

Liturgiajumalanpalveluksen ensimmäisen osan, opettavien liturgian, kuvailu aloitetaan antifoni-hymneistä. Alkusiunaus ja suuri ektenia siis sivuutetaan.¹¹⁴ Kaksi ensimmäistä antifonia on otettu Psalmien kirjasta ja viimeinen Matteuksen evankeliumin Vuorisaarnasta. Ensimmäinen antifoni viittaa Kristukseen pelastajana, toinen Kristukseen parantajana ja kolmas Kristukseen opettajana. Toisen ja kolmannen antifonin välissä lauletaan ”Jumalan ainokainen Poika ja Sana” -hymni.¹¹⁵ Lopuksi diakoni lausuu ”Se on viisautta” ja seurakunta ylistää ”Tulkaa, kumartukaamme ja langetkaamme Kristuksen eteen, pelasta kuolleista ylösnousut Jumalan Poika meidät, jotka sinulle veisaamme ’halleluja’”.¹¹⁶

¹⁰⁹ Näiden kolmen päätyypin lisäksi on vielä kerran vuodessa vietettävä Pyhän Jaakobin liturgia. Grube 2007, 76; OrthodoxWiki.org, Divine Liturgy, Eucharist, Liturgy of St. James; Ortodoksi.net, Jaakobin liturgia.

¹¹⁰ Grube 2007, 76; Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 20.04–23.16; OrthodoxWiki.org, Divine Liturgy.

¹¹¹ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 22.51–23.52.

¹¹² Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 36.55-37.14.

¹¹³ OrthodoxWiki.org, Divine Liturgy.

¹¹⁴ Alkusiunaus on muodoltaan ylistyslause: ”Siunattu on Isän ja Pojan ja Pyhän Hengen valtakunta!” Suuri ektenia, josta käytetään myös nimitystä rauhan ektenia, on vuororukous. Se sisältää kaksitoista anomusta, joiden väleihin lauletaan ”Herra, armahda”. Cabasilas 1300-luku, 43; Grube 2007, 71; OrthodoxWiki.org, Divine Liturgy; Ortodoksi.net, Alkusiunaus, Liturgia, Suuri ektenia; Sidoroff 2016, 125.

¹¹⁵ Sunnuntaisissa liturgiajumalanpalveluksissa kaksi ensimmäistä antifonia mukailevat psalmeja 103 ja 145. Kolmas antifoni muodostuu Matteuksen evankeliumin viidennen luvun autuuden lauseista eli jakeista 3–12. Juhlien liturgiajumalanpalveluksissa lauletaan niiden omia antifoneja. Toisen ja kolmannen antifonin välissä laulettavan hymnin vakiintuneempi nimi on ”Jumalan ainokainen, kuolematon Poika ja Sana”. Gregorios Konstantinopolilainen 700-luku, 73; Ortodoksi.net, Antifoni, Liturgia; Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 32.18–34.48.

¹¹⁶ Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 35.26–35.46.

Opetettävien liturgia ”kulminoituu pieneen saattoon, jossa evankeliumikirja juhlallisesti kannetaan saatossa ensin kansan nähtäväksi ja sitten asetetaan alttaripöydälle ja jonkin aikaa tämän jälkeen luetaan evankeliumi ja sitä seuraa usein saarna, opetuspuhe, jossa selitetään Raamatun lukukappaleita tai juhlan teemaa”¹¹⁷. Vaikkei niitä sijoiteta paikoilleen luento-opetuksessa, prokimeni eli raamatunlukuun valmistavat johdantolauseet Psalmien kirjasta ja epistola eli jakso apostolien lähetykskirjeistä kuuluvat pienen saaton ja evankeliumin väliin.¹¹⁸

Samoin mainitaan ennen prokimenia ja epistolaa laulettavat troparit ja kontakit, jotka kuvailevat liturgiajumalanpalveluksen aihetta.¹¹⁹

Mä käytän aina esimerkkinä pääsiäistöparia eli pääsiäistöpari on lyhyt ja ytimekäs, se kertoo sen pääsiäisjuhlan niin kun teeman ja juhlittavan aiheen ja niin kun sen teologisen sanoman lyhyesti ja yksinkertaisesti eli pääsiäistöparihan kuuluu: ’Kristus nousi kuolleista, kuolemalla kuoleman voitti ja haudoissa oleville elämän antoi. -- Kontakki on sitten sellainen niin kun troparista kehittynyt versio, kontakki on semmoinen monisäkeistöinen runo -- kontakki sitten niin kun tavallaan avaa sen sillä tavalla niin kun laajaan perspektiiviin sen asian. Ja ja usein vielä verrataan sillä lailla, että tota juhlan kontakki ja ja jonkun kirkollisen juhlan ikoni, niin ne on tavallaan semmoinen niin kun yks yhteen, et se mitä me nähdään jonkun kirkollisen juhlan ikonissa kuvattuna siihen ikoniin kaikkine yksityiskohtineen ja ja henkilöineen ja asioineen, niin ne kaikki löytyy kirjallisesti siitä kontaktiveisusta.¹²⁰

Troparien ja kontaktien jälkeen, mutta ennen prokimeneja ja epistolaa lauletaan luento-opetuksessa ohitettu Trisagion eli Pyhän Kolminaisuuden veisu. Mainitsematta jäävät myös evankeliumin jälkeen lausutut ekteniat mukaan lukien opettävien ektenia.¹²¹

Liturgiajumalanpalveluksen toinen osa, uskovaisten liturgia, keskittyy ehtoollisen sakramenttiin.

Merkittäviä kohtia ovat muun muassa suuri saatto, jossa ehtoollislahjat juhlavasti kannetaan kansan nähtäväksi ja sen jälkeen siirretään alttaripöydälle valmiiksi näiden leivän ja viinin pyhittämistä varten. Pian tämän suuren saaton jälkeen pappi lukee niin sanotun anafora-rukouksen, edeskantamisen rukouksen, jonka myötä ehtoollislahjat pyhitetään Kristuksen ruumiiksi ja vereksi ja sen jälkeen jaetaan kirkon uskovaisille jäsenille, jotka siihen asianmukaisesti ovat valmistautuneet.¹²²

¹¹⁷ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 17.59–18.32.

¹¹⁸ Kirkkovuosi-luento 2018, 46.11–46.30; OrthodoxWiki.org, Divine Liturgy, Prokeimenon.

¹¹⁹ Grube 2007, 72.

¹²⁰ Kirkkomusiikki-luento 2019, 13.56–17.26.

¹²¹ Trisagion on muodoltaan rukouslause: ”Pyhä Jumala, pyhä Väkevä, pyhä Kuolematon, armahda meitä!” Evankeliumin jälkeen lausuttuja ektenioita eli vuororukouksia on kolme: Hartauden, Vainajien ja Opetettävien ektenia. Ortodoksi.net, Liturgia, Pyhän Kolminaisuuden veisu; Sidoroff 2016, 126.

¹²² Anafora-rukous alkaa kehotuksilla ja päättyy Intercessioon eli esirukouksiin. Näiden väliin jäävät Prefatio eli kiitos Jumalan toiminnasta pelastushistoriassa, Sanctus eli ylistysveisu, Anamnesis eli ehtoollisen asetussanat, Epiclesis eli pyyntö lähettää Pyhä Henki sekä ehtoollislahjojen muuttuminen Kristuksen ruumiiksi ja vereksi. Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 18.59–20.00; OrthodoxWiki.org, Epiclesis; Ortodoksi.net, Anamnesis, Epiclesis, Intercessio - Esirukoukset, Kehotukset, Liturgia, Prefatio ja Sanctus; Schmemmann 1974b, 59.

Luento-opetuksessa mainittuja, mutta paikalleen sijoittamattomia vaihteita ovat anafora-rukouksen jälkeen laulettava ”Totisesti on kohtuullista” -hymni ja sen jälkeen laulettava Herran rukous eli Isä meidän -rukous.¹²³

Merkittävimmät luento-opetuksessa sivuutetut vaiheet ovat suuren saaton aikana laulettava kerubiveisu sekä ennen anafora-rukousta lausuttava Nikealais-konstantinopolilainen uskontunnustus. Myös anomusekteniat ennen uskontunnustusta ja anafora-rukouksen jälkeen jätetään mainitsematta. Liturgiajumalanpalveluksen kuvailu päättyy ehtoollisen jakamiseen. Luento-opetuksessa ohitetaan siis ambonin takainen rukous, ristin kunnioittaminen, antidora, psalmi ja loppusiunaus.¹²⁴

Liturgiajumalanpalveluksen yhteydessä on huomioitava kirkkovuoden kierto.

Liturgia on meillä sellainen palvelus, että se on hyvin pitkälti aina samanlainen palvelus riippumatta kirkkovuodesta, kirkkovuoden ajankohdasta tai, tai juhlan teemasta niin liturgia hyvin pitkälti on aina samanlainen ja -- nämä muut juhlat ei siihen vaikuta kovinkaan paljoa sen, sen jumalanpalveluksen järjestykseen.¹²⁵

Vaikkei kirkkovuosi vaikuta liturgiajumalanpalvelukseen järjestykseen kovinkaan paljoa, tietyt tekstit ja melodiat vaihtuvat. Varsinainen kirkkovuosi alkaa syyskuun ensimmäisenä päivänä, mutta tätä enemmän liturgiajumalanpalveluksiin vaikuttaa pääsiäisestä alkava kierto. Sitä noudattavat esimerkiksi tässä järjestyksessä luetut Johanneksen, Matteuksen, Luukkaan ja Markuksen evankeliumit.¹²⁶

Osa liturgiajumalanpalveluksen hymneistä, kuten troparit, kontakit ja prokimenit, vaihtuu Oktoekhoksen kierron mukaisesti.¹²⁷

Tää kahdeksansävelmistö on tämmöinen ikään kuin pyörä, joka pyörii sunnuntaista sunnuntaihin koko kirkkovuoden läpi, ja tää kierto alkaa pääsiäisestä ja aina yhden viikon ajalle on määrätty niin kun, et et niin kun yks viikko on niin kun tietyn sävelmän viikko ja ja sillä sävelmällä periaatteessa sitten lauletaan sen sen viikon mukaiset tekstit sieltä Oktoekhokokoelmasta.¹²⁸

¹²³ Grube 2007, 73; Kirkkomusiikki-luento 2019, 13.42–13.55; Pyhät-luento 2019, 30.32–30.50.

¹²⁴ Kerubiveisussa yhdytään taivaan enkelten lauluun. Uskontunnustuksesta käytetään Nikean ja Konstantinopolin kirkolliskokousten vahvistamaa muotoa. Anomusekteniat ovat vuororukouksia. Ambonin takaisella tarkoitetaan rukousta keskeltä naosta. Ristin kunnioittaminen on käytännössä papin käsiristin suutelemista. Antidora tarkoittaa ensisijaisesti siunatun, mutta konsekroimattoman ehtoollislevän syömistä. Venäläisessä perinteessä sen kanssa juodaan kiehuvaan veteen sekoitettua, siunattua, mutta konsekroimatonta, jälkiviiniä. Liturgiajumalanpalveluksen lopussa lauletaan psalmi 34. Grube 2007, 72; Merras 1986, 21, 32; OrthodoxWiki.org, Antidoron, Cherubic Hymn, Divine Liturgy; Ortodoksi.net, Jälkiviini ja antidora (opetuspuhe), Kunnioittamisen osoittaminen kirkossa, Liturgia; Sidoroff 2016, 126–127.

¹²⁵ Kirkkovuosi-luento 2018, 27.03–27.34.

¹²⁶ Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 25.53–26.32; Sidoroff 2016, 130.

¹²⁷ Kirkkovuosi-luento 2018, 27.34–27.42.

¹²⁸ Kirkkomusiikki-luento 2019, 33.43–34.15.

Tähän kahdeksansävelmistöön liittyviä jumalanpalveluskirjoja on muitakin kuin samanniminen Oktoekhos. Minea sisältää kirkkovuoden juhlien hymnit. Triodionia käytetään suuren paaston ja suuren viikon aikana, Pentekostarionia taas pääsiäisestä helluntaihin.¹²⁹ ”Voi olla, että tietyssä aiheessa niin me otamme jotain osuuksia tuosta Oktoekhoksesta ja jostain osuuksia Triodionista tai Pentekostarionista, että ne eivät mene ihan erillään toisistaan vaan jollain tavalla myös seuraavat toinen toistaan.”¹³⁰

Myös liturgiajumalanpalveluksen ulkoiset elementit vaihtelevat kirkkovuoden aikana. Luento-opetuksessa kerrotaan, että kirkossa käytettävien tekstiilien värejä on kymmenkunta.¹³¹

Siellä on jokaisella teemalla oma värinsä, esimerkiksi sininen väri on Jumalansynnyttäjän väri ja tällä tavalla Jumalansynnyttäjän juhlissa käytetään aina sitten sinisiä tekstiilejä. -- Paastokaudella käytämme tummia tekstiilejä, usein on violetteja, violetteja tekstejä tai sitten esimerkiksi suurella viikolla niin on sitten ihan mustatkin jumalanpalveluspuvut käytössä. Apostolien juhlissa on punaisia tekstejä, pyhittäjien juhlissa vihreitä tekstiilejä.¹³²

Liturgisten värien lisäksi kirkkovuotta jaksotetaan muun muassa kirkonkellojen soitolla. Se ”voi vaihdella sen mukaan, että onko meillä paastokausi vai onko meillä juhlapäivä. Juhlapäivinä on aina juhlavimmat soitot ja paastokaudella vähän vaimeammat soitot.”¹³³ Samaa viestiä välittää valaistus: ”Paastossa olemme vähän pimeämmässä ja juhlissa sitten taas kaikki mahdolliset valot on sytytetty päälle.”¹³⁴

Liturgiajumalanpalveluksen rakenteen kuvailu auttaa katekumeeneja erottamaan sen vaiheet toisistaan. Näin heille annetaan ikään kuin käsikirjoitus, johon turvautumalla erityyppisiä liturgiajumalanpalveluksia voi seurata jännittämättä, mitä seuraavaksi tapahtuu. Tiedostaessaan kirkkovuoden vaikutuksen myöskään liturgiajumalanpalveluksen muuttuvista teksteistä tai melodioista ei tarvitse hämmentyä.

Sekä nähtävään ja kuultavaan että seurattavaan liittyy lukemattomia käsitteitä. Niiden muistamisen sijaan katekumeenikurssin luento-opetuksen tavoitteena on, että ”edes jonkinlaisen käsityksen ja silmäyksen saisitte”¹³⁵.

¹²⁹ Kirkkovuosi-luento 2018, 21.50–22.56; 38.30–38.54.

¹³⁰ Kirkkovuosi-luento 2018, 23.10–23.26.

¹³¹ Kirkkovuosi-luento 2018, 46.35–46.59.

¹³² Kirkkovuosi-luento 2018, 46.59–47.36.

¹³³ Kirkkovuosi-luento 2018, 47.42–47.56.

¹³⁴ Kirkkovuosi-luento 2018, 47.59–48.05.

¹³⁵ Kirkkovuosi-luento 2018, 1.24–1.26.

Tässä vaiheessa ehkä tärkeintä on tavallaan vaan niin kun tavallaan saada semmoinen yleinen ymmärrys siitä että tää meidän ortodoksinen hymnografia eli tää hymniaarteisto on valtava ja ja siis näitä hymnilejjeja on valtavasti ja näitä erilaisia niin kun runoelmatyyppejä on valtavasti ja ja tota ja se tekee myös meidän jumalanpalveluksista niin niin rikkaat ja niin niin moniulotteiset, kun meillä on niin paljon näitä erityyppisiä hymni-, hymnityyppejä ja ja ja laulutyyppiejä siellä käytössä eli tämän luennon puitteissa niin ei oo todellakaan tarkoitus, että kaikki nyt tästä eteenpäin aina muistaa, että mikä oli kanoni ja mikä oli kontakki ja näin pois päin, vaan ihan vaan täällä tavallaan yleisesti esitellä, että että näitä tällaisia termejä meillä on käytössä ja ne tarkoittaa aina tiettyntyyppisiä tiettyntyyppisiä hymnejä ja ja rukousveisuja, mitä siellä jumalanpalveluksissa lauletaan.¹³⁶

Vaikka luento-opetuksessa rauhoitellaan käsitteet unohtavia ja sekoittavia katekumeeneja, niiden runsaudesta voidaan päätellä, että osallistumisella on kulttuurillinen ulottuvuus, havaintojen käsitteellistäminen ortodoksinen perinteen mukaisesti.

Havainnoimisen osuus luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä on 52 %, siis yli puolet. Määrä on ymmärrettävissä HOS:n toteuttaman palautekyselyn motivoimaksi korjausliikkeeksi, etteivät liturgiajumalanpalveluksen paikka ja rakenne voisi jäädä vieraksi.

¹³⁶ Kirkkomusiikki-luento 2019, 18.13–19.14.

6. Osallistuminen toimimisena

6.1. Valmistautumistehtävä

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa ohjeistetaan, miten liturgiajumalanpalveluksiin tulee valmistautua.

Ehtoollispaasto, joka tarkoittaa sitä, että aina osallistuessamme liturgiassa Herran pyhään ehtoolliseen niin me valmistaudumme siihen paastoamalla ja käytännössä se tarkoittaa sitä, että aina sitten niin kuin edellisenä iltana iltapalan jälkeen me ryhdymme ihan totaaliseen paastoon että me emme nauti sitten mitään, emme, emme juo emmekä syö yhtään mitään ennen kuin olemme osallistuneet Herran pyhästä ehtoollisesta eli koko se, esimerkiksi jos meillä on sunnuntaina liturgia niin koko se sunnuntaiamu niin ollaan sitten emme nauti aamupalaa emmekä mitään muutakaan että valmistaudumme ottamaan vastaan Kristuksen ruumiin ja veren sakramentin.¹³⁷

Valmistautumisohje antaa tarkan toimintamallin: edeltävän päivän iltapalan jälkeen ei syödä eikä juoda mitään ennen ehtoollisen nauttimista. Liturgiajumalanpalveluksessa ehtoollinen ”jaetaan kirkon uskovaisille jäsenille, jotka siihen asianmukaisesti ovat valmistautuneet”¹³⁸ eli paastonneet. Tätä arjesta erottavaa toimintaohjetta ei perustella luento-opetuksessa kuin avaamalla ehtoollisen merkitystä yleisesti.¹³⁹

Ehtoolliselle valmistautuminen ei rajoitu paastoon, vaan sisältää myös luento-opetuksessa sivuutettuja valmistavia rukouksia. Tällaisia ovat lauantai-iltaisain ja sunnuntai-aamuisin kodeissa luetut rukoukset sekä liturgiajumalanpalveluksissa, papin eteen kokoontuneiden yhdessä lausuma rukous ennen ehtoollista.¹⁴⁰

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa ohjeistettu ehtoollispaasto laajentaa liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen kirkkorakennuksen seinien ulkopuolelle. Vaikka palveluksia ei suunnitella ryhmissä, osallistujille annetaan valmistautumistehtävä, joka mahdollistaa liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen kohokohdan, ehtoollisen vastaanottamisen. Vaikka tehtävän toteuttamatta jättäminen rajaa vain omia toimintamahdollisuuksia, ymmärrän sen suorittamisen palveluksen yhteisvastuulliseksi valmistelemiseksi.

6.2. Toimintakulttuuri

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa luonnehditaan myös liturgiajumalanpalveluksen toimintakulttuuria. Niissä on muun muassa tapana seistä. Tämä on pääteltävissä mielipiteenilmauksesta: ”On erittäin tärkeätä ja meille siunauksellista, ettemme ole nauliutuneet, jämähtä-

¹³⁷ Kirkkovuosi-luento 2018, 44.34–45.18.

¹³⁸ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 19.52–20.00.

¹³⁹ Merras 1986, 31; Schmemmann 1974a, 3–4.

¹⁴⁰ Merras 1986, 31–32; Ortodoksi.net, Ehtoollinen, Herran Pyhä Ehtoollinen (opetuspuhe).

neet kiinni noihin penkkeihin.”¹⁴¹ Luento-opetuksessa ei mainita, että istuminen on sallittua opetuspuheen ajan kaikille ja koko liturgiajumalanpalveluksen ajan heille, jotka eivät iän tai sairauden vuoksi jaksa seistä. Myös naoksen traditionaalisesta jaosta oikeaan eli miesten ja vasempaan eli naisten puoleen jätetään kertomatta.¹⁴²

Liturgiajumalanpalvelus on luento-opetuksen mukaan ”laulua alusta loppuun.”¹⁴³ Tätä kuvaa hyvin vanha, venäjänkielinen sana, ”joka voidaan suomentaa, että mennä laulamaan, eli et se kirkkoon meneminen oli niin kun automaattisesti laulamaan menemistä.”¹⁴⁴ Luento-opetuksessa ei kuitenkaan ohjeisteta, milloin kirkkokansan odotetaan yhtyvän kirkkolauluun.¹⁴⁵ Hymnien kerrotaan löytyvän internetistä, www.ortodoksi.net -osoitteesta.¹⁴⁶ Epäselväksi jää, suositellaanko sivustoa itsenäisen perehtymisen materiaaliksi vai liturgiajumalanpalvelusten aikana hyödynnettäväksi. Luento-opetuksesta puuttuva vastaus on jälkimmäinen, koska ortodoksisessa kirkossa ei käytetä käsiohjelmia tai vastaavia apuvälineitä.¹⁴⁷

Huomattavasti kirkkolauluun osallistumista useammin mainitaan rukouskäyttöön tarkoitettut ikonit.¹⁴⁸ Ylösousemus-ikonia esiteltäessä muistutetaan, että sitä ”te monet olette ehtineet käydä kunnioittamassa, koska joka sunnuntai se on meillä keskellä kirkkoa”¹⁴⁹. Luento-opetuksessa siis kannustetaan rukoilemaan kirkkotilan ikonien äärellä liturgiajumalanpalveluksen aikana. Ainoa kunnioittamista avaava ilmaus on kuitenkin ”pyhien kumartaminen”¹⁵⁰. Rukouksen tyypillisiä muotoja, kuten tuohusten sytyttämistä, polvistumista tai suutelemista, ei siis kuvailla.¹⁵¹

Penkittömään kirkkosaliin liittyy liturginen liike kohti alttaria. Se ”kohtaa lakipisteensä, kun seurakuntalainen solealle nousten osallistuu Herran pyhästä ehtoollisesta”¹⁵². Vaikkei sitä mainita, liturginen liike käsittää paljon muutakin, kuten ristinmerkkien tekemistä ja kumartamista esimerkiksi suitsutukselle. Anafora-rukouksen lopussa, ehtoollislahjojen muuttuessa Kristuksen ruumiiksi ja vereksi, on tapana lähestyä ehtoollismaljaa pitelevää pappia, polvistua

¹⁴¹ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 21.09–21.18.

¹⁴² Merras 1986, 30; Sidoroff 2016, 120; Schmemmann 1974b, 31–32.

¹⁴³ Kirkkomusiikki-luento 2019, 1.28–1.30.

¹⁴⁴ Kirkkomusiikki-luento 2019, 1.11–1.17.

¹⁴⁵ Kirkkokansa laulaa kuoron kanssa pääsääntöisesti toistuvia veisuja, kuten liturgiajumalanpalveluksen uskontunnustuksen. Kanttori antaa merkin, kun on sen aika. Merras 1986, 30.

¹⁴⁶ Kirkkovuosi-luento 2018, 11.59–12.34.

¹⁴⁷ Kaarina Lyhykäisen haastattelu 29.4.2020 (muistiinpanot ovat Saarisen hallussa).

¹⁴⁸ Ikonit-luento 2019, 58.21–58.25.

¹⁴⁹ Ikonit-luento 2019, 1.08.21–1.08.27.

¹⁵⁰ Pyhät-luento 2019, 34.16–34.17.

¹⁵¹ Ortodoksi.net, Kunnioittamisen osoittaminen kirkossa; Sidoroff 2016, 120.

¹⁵² Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 1.05.28–1.05.34.

ja kumartaa maahan asti. Luento-opetuksessa neuvomatta jää myös ehtoollisen vastaanottaminen.¹⁵³

Sen lisäksi, miten liturgiajumalanpalveluksissa on tapana toimia, kulttuuriin liittyy normeja, joiden rikkomista pidetään sopimattomana.

Meille on opetettu, että -- sisään tullessa tulee tehdä ristinmerkki, kirkossa ei sovi juosta, kirkossa ei sovi viheltää, kirkossa ei sovi istua jalat ristissä, kirkossa on alueita, joihin kaikkien ei sovi mennä, on asioita ja esineitä, joita kaikkien ei sovi koskea.¹⁵⁴

Kielletyistä alueista ja esineistä ei anneta esimerkkejä. ”On opetettu” -sanamuoto antaa ymmärtää, että joku on joskus opettanut näin, mutta luennoitsija ei olisi samaa mieltä. Koska hän ei kumoa perinteistä opetusta, edellä luetellut kiellot kuitenkin säilyvät suosituksina.

Seisomisen, laulamisen, ikonien kunnioittamisen, liturgisen liikkeen ja ei sovi -kieltojen omaksuminen mahdollistaa seuraamisen kehittymisen toimijuudeksi. Katekumenikurssin luento-opetuksessa tätä ulottuvuutta edustaa 6 % liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä. Koska liturgiajumalanpalvelus sisältää paljon liturgista liikettä, oletan, ettei tiedollisen opetuksen vähyys tarkoita sitä, ettei toimijuuden kehittyminen olisi tavoiteltavaa. Todennäköisempi selitys on se, että toimijuus ymmärretään vain liturgiajumalanpalveluksiin osallistumalla ja muilta osallistujilta mallioppimalla omaksuttavaksi.¹⁵⁵

¹⁵³ Ehtoollisen vastaanottavat ensin lapset ja sitten aikuiset. Kristuksen ruumis ja veri jaetaan lusikalla ehtoollismaljasta suuhun. Osallistuja ristii kätensä rinnalleen, oikea käsi vasemman päälle, ja kertoo ehtoollisen jakajalle ristimänimensä. Nautittuaan ehtoollisen osallistujan suu pyyhitään, hän suutelee ehtoollismaljaa, siirtyy sivuun jonosta ja poistuu tehtyään ristinmerkin alttaria kohti. Grube 2007, 78; Merras 1986, 31–32; Ortodoksi.net, Ehtoollinen, Liturgia; Schmemmann 1974b, 31, 70; Sidoroff 2016, 120, 127.

¹⁵⁴ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 3.31–3.56.

¹⁵⁵ Schmemmann 1974b, 13.

7. Osallistuminen ymmärtämisenä

7.1. Jatkuvasti muotoutuvaan Tradition liittyminen

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa annetaan nähdylle, kuullulle, seuratulle ja tehdyille merkityksiä. Esimerkiksi liturgiajumalanpalveluksessa kuunneltavan kirkkolaulun soittimetomuutta selitetään pääsääntöisesti perinteen jatkamisella.

Juutalaisuudessa nimittäin soittimet kuuluivat ainoastaan temppelipalvelukseen, ja Jerusalemin temppeli tuhoutui silloin vuonna -- 70 jälkeen Kristuksen ja sen jälkeen sitä ei oo enää ollut, niin tuota se ei tavallaan niin kun missään vaiheessa jotenkin sitten niin kun lähtenytään eteenpäin se soittimien käyttö. -- Soittimet miellettiin kuuluvan enemmän tämmöiseen niin kun maalliseen maalliseen menoon, maalliseen ilonpitoon ja tämmöisiin Bysantin hovin niin kun hovimenoihin ja ja tällaiseen kaikkeen ja ja niitä ei niin kun, jotenkin katsottiin, että se ei ollut ollenkaan niin kun tarpeellista niitä tuoda sinne kirkon kirkon ja jumalanpalveluksen puolelle, vaan se haluttiin sitten niin kun rauhoittaa rauhoittaa siltä.¹⁵⁶

Myös alttariin kiinnitettyä reliikkiä perustellaan traditionaalisuudella. ”Varhaiset kristityt toimittivat liturgian aina marttyyrin haudan päällä. -- Kirkon keskeisin sakramentti, Kristuksen ruumiin ja veren sakramentti, lepäsi siis konkreettisesti edellisten sukupolvien marttyritodistuksen päällä.”¹⁵⁷ Reliikki jatkaa tätä perinnettä. ”Näin on jokainen kirkkorakennus tavallaan rakennettu pyhän ihmisen haudan päälle.”¹⁵⁸

Traditiolla on keskeinen merkitys muidenkin liturgiajumalanpalveluksen elementtien perustelun taustalla. Luento-opetuksesta välittyvä pyrkimys säilyttää kirkon elämä, kuten liturgiajumalanpalvelus, alkuperäisessä muodossaan.¹⁵⁹ Luennoitsija kertoo, että vanhimmat säilyneet jumalanpalveluskirjat ovat peräisin 700-luvulta. ”Tietysti 1300 vuotta vanhat kirjat on nekin melko vanhoja, mutta sillä ei päästä aivan alkulähteille”¹⁶⁰, hän harmittelee.

Kumoamatta pyrkimystä säilyttää kirkon elämä alkuperäisessä muodossaan, luento-opetuksessa syvennetään Tradition määritelmää.

Traditio ei voi ikään kuin sitoa meitä vain johonkin tiettyyn aikakauteen, jossa kirkon traditio on syntynyt, vaan kirkon traditio on elävää, yhä uudestaan ja uudestaan uusiutuvaa ja jatkuvasti muotoutuvaa traditiota. Me emme siis elä ortodokseina missään historiallisessa kontekstissa, missään historiallisessa ajassa, vaan me elämme tätä aikaa ja ortodoksisen kirkon täytyy tuoda tää traditio osaksi tätä päivää.¹⁶¹

¹⁵⁶ Kirkkomusiikki-luento 2019, 3.07–4.40.

¹⁵⁷ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 4.09–4.43.

¹⁵⁸ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 5.12–5.18; Ortodoksi.net, Reliikki.

¹⁵⁹ Traditiolla, joka kirjoitetaan suurella alkukirjaimella, tarkoitetaan kirjaamatonta apostolista perimätietoa, sen synnyttämää Raamattua, kirkolliskokousten päätöksiä, kirkkoisien kirjoituksia, kanoneja ja liturgista elämää. Grube 2007, 40, 147; Merras 1986, 82–83; Sissonen 2016, 91.

¹⁶⁰ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 2.24–2.41.

¹⁶¹ Ortodoksinen etiikka -luento 2019, 2.16–2.47.

Alkulähteitä ei siis sovi hylätä; Traditio on siirrettävä sukupolvelta toiselle muuttumattomana. Samalla se ymmärretään eläväksi ja kehittyväksi uskon ilmaukseksi, jota Pyhä Henki synnyttää. Traditio siis täydentää itseään uusilla kerrostumilla.¹⁶² Tällaisia kerrostumia ovat esimerkiksi lukemattomat väreihin liitetyt viestit.

Symboliikka on aina avointa, se ei ois symboliikkaa, jos ei se ois avointa. Sitä varten mä en oo lainkaan ruvennut puhumaan väreistä ikoniteologiassa, koska koska tota se on niin moniselitteinen asia. Jo pelkästään, jos avais, mitä punainen ja sininen voi tarkoittaa, niin se ois oman tunnin tunnin esitelmänsä aihe.¹⁶³

Liturgiajumalanpalvelukset ja niihin osallistuvat asetetaan katekumeenikurssin luento-opetuksessa osaksi rituaalien ja symbolien vuosisataista, katkeamatonta perinnettä. Osallistumisella voidaan siis tarkoittaa yhtymistä Traditioon. Tämän sisäistämisen lisäksi katekumeeneja kannustetaan liittämään traditionaaliseen uskon ilmaisuun omia oivalluksia.

7.2. Todellisuus hengellisen näkökyvyn valossa

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa lueteltuja ei sovi -normeja perustellaan sillä, että ”kirkkorakennus on aivan erityinen tila, se on jollain hyvin erityisellä tavalla pyhä tila, ja käsitystä tästä kirkon erillisyydestä alleviivaa ja ja ylläpitää se, että ortodoksista kirkkotilaa ei juurikaan käytetä muuhun tarkoitukseen kuin jumalanpalveluksiin ja kirkollisiin toimituksiin. Kirkko ei siis oo mikä tahansa kokoustila.”¹⁶⁴ Vaikkei niitä ole sisällytetty luento-opetukseen, kaikella, mitä kirkkorakennuksessa on, on merkityksensä.¹⁶⁵

Kirkkorakennuksen arkkitehtuuriin liittyvät sanapari pyhyiden kehä. Tällaiset kehät ovat järjestyksessä ”narteks, sitten kirkkosali, sitten tullaan solealle, joka sekin saattaa olla aidattu, sitten ikonostaasin takana on kaikkein pyhin alttari.”¹⁶⁶ Ilmansuunnilla on keskeinen merkitys liikuttaessa pyhyiden kehältä toiselle: kirkkoa ”lähestytään lännestä päin ja ja liturginen liike kulkee kohti alttaria, kohti itää, kohti ylösnousemusta, kohti auringonnousua, kohti paratiisia.”¹⁶⁷

¹⁶² Grube 2007, 147–168; Merras 1986, 83; Sissonen 2016, 92.

¹⁶³ Ikonit-luento 2019, 1.14.23–1.14.44.

¹⁶⁴ 57; Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 2.38–3.06.

¹⁶⁵ Kirkkoarkkitehtuurin sisältämiä merkityksiä ovat esimerkiksi apsis Jeesuksen syntymä- ja hautaluolan symbolina sekä alttari Kristuksen hautapaikkana ja valtaistuimena. Germanus Konstantinopolilainen 700-luku, 57–63; Grube 2007, 129–133.

¹⁶⁶ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 13.57–14.09.

¹⁶⁷ Germanus konstantinopolilainen 700-luku, 63; Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 49.55–50.08; Sidoroff 2016, 115.

Ikonien sijoittamista kirkkorakennukseen ei pidetä itsestäänselvytenä, vaan teologisesti perusteltuna valintana. Luento-opetuksen mukaan kymmenen käskyn kuvakielto koskee Isää, mutta ei Poikaa.¹⁶⁸

Samalla kun hän on ottanut lihallisen muodon, hän tulee silmin nähtäväksi ja tätä kautta myös kuvattavaksi. Ja tässä on oikeastaan se ydin ja ajatus, mitä varten ortodoksisessa kirkossa on ikoneita, -- koska se ikoni itsessään on kuvan muodossa oleva pelastussanoma, se on muistuttamassa meille siitä inkarnaation ihmeestä, siitä, että Jumala Pojassaan on tullut ihmisen kaltaiseksi elääkseen ihmisen elämää, kärsiäkseen kuten me, tullakseen tuntemaan jokaisen meidän ihmisen olemuksen ikään kuin sisältäpäin ja sitä kautta tuoden meille pelastuksen.¹⁶⁹

Ikoneita kutsutaan myös ikkunoiksi tuonpuoleiseen: ”Tavallaan tuo ikonin pinta on kuin ohut kalvo ajan ja ikuisuuden välillä.”¹⁷⁰ Samoin ikonostaasi ”ei oikeastaan eristä alttaria kirkkosalista vaan se yhdistää alttarin kirkkosaliin, koska niinhän tuossa alussa totesimme, että jokainen ikoni on ikkuna siihen kirkastettuun todellisuuteen mitä alttarikin on symboloimassa.”¹⁷¹ Näin ollen kirkkorakennuksen ikonit ja ikonostaasi tekevät pyhien läsnäolon näkyväksi.¹⁷²

Valtaosa luento-opetuksen toimintakulttuurin selittämisestä liittyy ikonien kunnioittamiseen, persoonan kohtaamiseen.¹⁷³ Deisis-ryhmän ikonien järjestys ja naoksen kupoli viestivät, että persoonista merkittävin on Kristus. ”Tässä on selvä hierarkkinen suhde, Kristus on ylimpänä, Kristus on kaiken keskus.”¹⁷⁴ Samalla on syytä huomioida, että Kristus on kaikissa ikonien kuvaamissa persoonissa.

Pyhien ihmisten ikonienkin kohdalla pitää muistaa se, että nämä ihmiset ovat pyhiä juuri siksi, että he ovat omassa kilvoituksessaan -- edenneet siinä Kristuksen kaltaiseksi tulemisessa ja näin pyhän ikonin, pyhän ihmisen ikonin äärellä rukoiltaessa, pyhän ihmisen ikonia kunnioittaessa kunnioitus palautuu esikuvalle elikkä Kristukselle, me kunnioitetaan siinä ikonissa nimenomaan sitä Kristuksen valoa, Kristuksen persoonaa, Kristuksen kaltaisuutta.¹⁷⁵

Luento-opetuksessa todetaan, että hahmottaakseen maailmaa ja elämää on omaksuttava ikoninen ajattelu.¹⁷⁶

¹⁶⁸ Ikonit-luento 2019, 4.50–6.31; Merras 1986, 15; Sidoroff 2016, 116.

¹⁶⁹ Ikonit-luento 2019, 6.23–7.23.

¹⁷⁰ Grube 2007, 134; Ikonit-luento 2019, 15.36–15.41; 16.04–16.11; Ortodoksi.net, Kunnioittamisen osoittaminen kirkossa.

¹⁷¹ Ikonit-luento 2019, 1.00.13–1.00.33.

¹⁷² Grube 2007, 132; Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 4.58–5.05; Sidoroff 2016, 117.

¹⁷³ Ikonit-luento 2019, 1.17.09–1.17.11.

¹⁷⁴ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 1.05.04–1.05.10.

¹⁷⁵ Ikonit-luento 2019, 30.55–31.32.

¹⁷⁶ Ikonit-luento 2019, 1.15.03–1.15.11.

Kuten me puhutaan että että evankeliumit on on Kristuksen sanallinen ikoni ja kuten tossa alussa mainitsin, että Kristus elävänä persoonana on oikeastaan se kaikkein vahvin, kaikkein autenttisin Jumalan ikoni, toisaalta jokainen elävä ihminen on Jumalan kuvaksi luotu ja on näin ikään kuin Kristuksen ikoni ja laajasti ottaen koko luomakunta on Luojaansa ikoni. -- Kirkon tehtävä on tätä luotua aikaa ja tätä luotua ainetta pyhittämällä pyrkiä kirkastamaan tämän todellisuuden perimmäistä ikonista luonnetta.¹⁷⁷

Todellisuuden perimmäinen ikoninen luonne kirkastuu erityisesti kirkkorakennuksessa ja liturgiajumalanpalveluksessa, joissa ”kirkon liturginen ikuinen nyt-hetki kokoaa yhteen kaikki eläneet kristityt sukupolvet apostolien ajoista tähän historialliseen nyt-hetkeen asti.”¹⁷⁸

Kirkkorakennuksen pyhyden kehien hahmottaminen sekä pyhien ja Kristuksen kohtaaminen ikonien kautta edellyttää katekumeenikurssin luento-opetuksen mukaan hengellistä näkökykyä. Kun liturgiajumalanpalvelusta havainnoi tällaisten ikonisen ajattelun silmälasien läpi, merkityksistä tulee aistimuksia todellisempia. Käsitän liturgiajumalanpalveluksen ymmärtämisen siis näkymättömän näkemiseksi.

7.3. Pääsiäisen juhla ylösousemuselämänä

Liturgiajumalanpalveluksen erityisyyttä muuhun jumalanpalveluselämään verrattuna perustellaan katekumeenikurssin luento-opetuksessa sillä, että se ”on aina juhlapalvelus”¹⁷⁹, se ”on aina pääsiäisen juhla, se on ylösousemuksen juhla”¹⁸⁰. Juhlaa vietetään kirkkovuoden juhlien lisäksi sunnuntaisin, koska ”kunkin viikon sunnuntai on Kristuksen ylösousemisen päivä, me vietämme joka sunnuntai uutta pääsiäistä.”¹⁸¹

Ylösousemukseen viittaa myös liturgiajumalanpalvelukseen sisältyvää kirkkolaulua määräävä Oktoekhos.

Miksi se on nimenomaan kahdeksansävelmistö, niin sekään ei oo sattumaa, se on ihan tarkoituksella kahdeksan eikä seitsemän tai yhdeksän tai kymmenen, eli -- luku kahdeksanhan on eräässä mielessä ylösousemuksen luku, koska Kristus nousi kuolleista sapatin jälkeisenä päivänä, joka oli ikään kuin viikon kahdeksas päivä, eli koska se sapatiti oli seitsemäs, niin ajatellaan, että se seuraava päivä oli kahdeksas.¹⁸²

Liturgiajumalanpalveluksen selitysten tiivistyminen ylösousemukseen kertoo siitä, että kirkon elämä ymmärretään Kristuksen mahdollistamaksi ylösousemuselämäksi. Maailmassa tämä tarkoittaa esimakua iankaikkisesta rauhasta ja ilosta.¹⁸³

¹⁷⁷ Ikonit-luento 2019, 1.15.12–1.16.19.

¹⁷⁸ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 4.45–4.58.

¹⁷⁹ Kirkkovuosi-luento 2018, 7.26–7.29.

¹⁸⁰ Kirkkovuosi-luento 2018, 27.22–27.25.

¹⁸¹ Grube 2007, 68; Kirkkovuosi-luento 2018, 13.45–13.52; Sidoroff 2016, 124.

¹⁸² Kirkkomusiikki-luento 2019, 33.32–34.39.

¹⁸³ Schmemmann 1974a, 31, 124–125.

Liturgiajumalanpalveluksen juhluonnetta selittää sekin, miksi suuren paaston aikana vietetään Gregorios Dialogoksen ennenpyhitettyjen lahjain liturgiaa, josta ehtoollisen pyhittämisosa puuttuu.¹⁸⁴

Kirkko näkee ehtoollisen toimittamisen, lahjojen pyhittämisen täyden liturgian muodossa, aina juhlanäköisenä toimituksena, joka näin ollen on ristiriidassa paaston yksinkertaisen, katumuksellisen hengen kanssa. Kuitenkin on katsottu tarpeelliseksi jakaa kansalle ehtoollista myös suuren paaston arkipäivinä voimistamaan paastokilvoituksessa.¹⁸⁵

Lainaus osoittaa sen, että liturgiajumalanpalveluksesta tekee pääsiäisjuhlan ennen muuta ehtoollisen sakramentti, joka ”toistaa sen saman ainutkertaisen uhrin, jonka Kristus -- vajaan kaksi tuhatta vuotta sitten itse edeskantoi antaessaan itsensä kuolemaan”¹⁸⁶. Toistaa-verbi kuvaa sitä, että ”liturgian ei käsitetä tapahtuvan varsinaisesti ajassa vaan ajattomuudessa.”¹⁸⁷ Ehtoollinen on eskatologisesti ymmärrettävissä taivaalliseksi pääsiäisateriaksi ajan ja paikan tuolla puolen.¹⁸⁸

Ehtoollisen keskeistä merkitystä selitetään Luukkaan evankeliumista löytyvän kertomuksen avulla. Kaksi Emmaus-nimiseen kylään matkustavaa opetuslasta kohtaavat Jeesuksen, joka opettaa heitä tulkitsemaan Vanhan testamentin Messias-ennustuksia hänen ylösnousemuksensa valossa. Kuitenkin vasta Jeesuksen siunatessa yhteisen aterian ”heidän silmänsä aukenivat ja he tunsivat hänet.”¹⁸⁹ Kirkon ja kristittyjen lähetystehtävän ymmärretään alkavan silmät aukaisevasta ehtoollisesta, koska taivaasta voi todistaa vain osallistuttuaan siellä vietetylle aterialle.¹⁹⁰

Kuten Emmauksen tiellä, silmien aukenemiseen ehtoollisella valmistavat opettavien liturgian raamatuntekstit. Ne ”piirtävät meille kuvan Kristuksesta, ensin psalmien kautta arvoituksellisella tavalla, sitten suoraan Kristuksen sanoja lainaten.”¹⁹¹ Raamatuntekstien kuulemisessa ei ”kyse ole vain asioiden mieleen palauttamisesta”, vaan myös Kristuksen kohtaamisesta. Hänen ymmärretään puhuvan liturgiajumalanpalvelukseen osallistuville kasvoista kasvoihin.¹⁹²

¹⁸⁴ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 22.03–22.09; Sidoroff 2016, 131.

¹⁸⁵ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 22.13–22.48.

¹⁸⁶ Grube 2007, 70; Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 17.14–17.32; Schmemmann 1974b, 21–22.

¹⁸⁷ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 16.59–17.04.

¹⁸⁸ Meyendorff 1987, 137–138; Schmemmann 1974a, 43, 48–50.

¹⁸⁹ Raamattu ortodoksisessa kirkossa 2018, 14.12–16.59.

¹⁹⁰ Schmemmann 1974a, 53.

¹⁹¹ Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 35.04–35.14; Sidoroff 2016, 125.

¹⁹² Cabasilas 1300-luku, 25–26; Germanus Konstantinopolilainen 700-luku, 81; Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 35.21–35.25; Schmemmann 1974b, 45–46.

Riittävä ymmärrys esimerkiksi ylösnousemuksen ja ehtoollisen merkityksistä mahdollistaa kirkon elämän, muun muassa liturgiajumalanpalveluksen, tarkastelun niiden valossa. Hengellisen näkökyvyn avulla liturgiajumalanpalvelus näyttäytyy ylösnousemuselämänä, jossa aterioidaan yhdessä Kristuksen kanssa.

Silmien aukeneminen liittyy myös liturgiajumalanpalvelusten osallistumisaktiivisuuteen. Osallistumalla liturgiajumalanpalveluksiin ”me pysymme siinä kirkkovuoden rytmissä ja siinä semmoisessa kirkon meille rakentamassa eräänlaisessa opetusohjelmassa, joka toistuu vuodesta toiseen.”¹⁹³ Silmät avautuvat aina uudestaan ja uudestaan, kun Kristus kohdataan. Tällainen osallistuminen ei rajoitu katekumeenikurssiin – se on elinikäistä oppimista.

7.4. Jumaloituminen yhteydessä Kirkkoon

Liturgiajumalanpalveluksessa keskeinen merkitys on katekumeenikurssin luento-opetuksen mukaan yhteen kokoontumisella: ”kukaan ei ole kristitty yksin”¹⁹⁴, ”vain yhdessä voimme todella olla kristittyjä.”¹⁹⁵ Kristityt siis tarvitsevat toistensa tukea hengellisyytensä ylläpitämiseksi.

Yhteinen jumalanpalvelus on meille ikään kuin hiillos, joka pitää kaikki kekäleet hehkuvina. Jos poistamme kekäleen muun hiilloksen luota, se nopeasti himmenee, muuttuu mustaksi, viilenee, mutta jos palautamme sen keskelle hiillosta, se pian lämpenee jälleen ja saa hohtonsa takaisin.¹⁹⁶

Käsitteellisemmin liturgiajumalanpalveluksen yhteisöllisyyden merkitystä kuvaa Kirkko. ”Kirkko suurella alkukirjaimella on kokonaisuutena Kristuksen ruumis ja me kaikki kristityt muodostetaan tää Kristuksen ruumis, me ollaan tän Kristuksen ruumiin jäseniä.”¹⁹⁷ Kaikilla kristityillä tarkoitetaan elävien lisäksi myös menneitä ja tulevia sukupolvia. Jäsenet ovat yhdessä enemmän kuin yksilöiden summa. He ovat yksilöinä vielä syntisiä, mutta yhteen kokoontuneina eli yhteydessä Kristukseen jo niin kutsuttuja pyhiä. Tällaisista kokoontumisista tärkein on liturgiajumalanpalvelus.¹⁹⁸

Kun liturgiassa pappi kohottaa käsissään pyhitetyn ehtoollisleivän ja lausuu ’pyhät pyhille’, se tarkoittaa, että pyhät, jumalalliset lahjat, Kristuksen todellinen ruumis ja todellinen veri, annetaan ja jaetaan pyhille, eli meille tavallisille kasteen ja mirhavoitelun kautta kirkkoon liitetyille ihmisille eli Kristuksen ruumiin jäsenille.¹⁹⁹

¹⁹³ Kirkkovuosi-luento 2018, 48.05–48.34.

¹⁹⁴ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 32.27–32.29.

¹⁹⁵ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 33.32–33.35.

¹⁹⁶ Jumalanpalveluselämä-luento 2018, 32.48–33.13.

¹⁹⁷ Kirkkoarkkitehtuuri-luento 2019, 1.06.47–1.06.59; OrthodoxWiki.org, Ecclesiology.

¹⁹⁸ Meyendorf 1987, 121–123; OrthodoxWiki.org, Ecclesiology; Schmemmann 1974a, 31–32; Sissonen 2016, 108.

¹⁹⁹ Pyhät-luento 2019, 22.33–22.56.

Pyhäksi tulemisella, pyhittymisellä, tarkoitetaan ”jumaloitumista, Jumalan kaltaiseksi tulemista; Jumalan kaltaisuus on kaikissa hyveissä täydelliseksi kasvamista.”²⁰⁰ Jumaloituminen tapahtuu askel askeleelta ja saavuttaa täyteen ruumiin ylösnousemuksessa. Askeleita otetaan ”palvelemalla ja palvomalla Jumalaa”²⁰¹. Silloin ”hänen läsnäolonsa voi virrata ihmisessä yhä enemmän ja enemmän. Näin ihmiselle avautuu päättymätön kehitys kohti sekoittamatonta yhtymistä äärettömään Jumalaan.”²⁰²

Kirkko on paitsi pyhien yhteisö, myös Kristuksen pelastustyön jatkaja, siis pyhittäjä.²⁰³ Se esimerkiksi ohjaa raamatuntulkintaa. ”Kirjoitukset avautuvat ja tulevat ymmärrettäväksi silloin, kun lukija on osa sitä yhteisöä, jonka silmät ylösnoussut Kristus on avannut.”²⁰⁴ Näin ollen, jos ortodoksikristitty tulkitsee Raamattua erillään yhteisöstä, ilman jumalanpalveluselämän antamia raameja, ”hän ei taida olla ortodoksi”.²⁰⁵

Samoin kuin Raamatun tulkittamista, ”Kirkon elämä määrittelee meille hyvinkin voimakkaasti tätä käytäntöä eli praksista, jolla tavalla me -- toteutetaan tätä elämää”²⁰⁶. Määrittelyllä ei siis tarkoiteta lakikirjaa. ”Tää ei ole vain mekaanista teoreettisen viitekehyksen käyttöön soveltamista Raamatun oppien mukaan, vaan tää praksis on sidoksissa kaikkiin kirkon elämän osa-alueisiin.”²⁰⁷ Keskeisimpiä ortodoksista elämäntapaa määrittelevistä tekijöistä on liturgiajumalanpalvelus.²⁰⁸

Katekumeenikurssin luento-opetuksessa osallistumisella voidaan tarkoittaa sosiaalisia verkostoja ja keskinäistä rukoustukea. Vielä tätäkin keskeisempää on ymmärtää, että liturgiajumalanpalvelukseen osallistuvat kastetut ovat Kirkko suurella alkukirjaimella. Sen jäsenet ovat yhteydessä ruumiin päähän, Kristukseen. Tässä yhteydessä osallistuja jumalallistuu. Syvintä mahdollista liturgiajumalanpalvelukseen osallistumista on tällainen osallistuminen Jumalaan.

Traditioon liittyminen, hengellisen näkökyvyn avulla hahmottuva ylösnousemuselämä sekä Kirkon yhteydessä tapahtuva jumaloituminen ovat osallistumisen ulottuvuuksia, jotka edellyttävät havaintojen merkityksien sisäistämistä. Tässä suhteessa luento-opetus jatkaa varhaisen kirkon tavoitetta selittää liturgiajumalanpalveluksessa koettavaa.

²⁰⁰ Meyendorff 1987, 131; Pyhät-luento 2019, 17.24–17.34.

²⁰¹ OrthodoxWiki.org, Theosis; Pyhät-luento 2019, 8.31–8.43.

²⁰² Pyhät-luento 2019, 16.56–17.09.

²⁰³ Sissonen 2016, 107.

²⁰⁴ Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 18.22–18.34.

²⁰⁵ Merras 1986, 83, 106; Raamattu ortodoksisessa kirkossa -luento 2018, 40.56–41.13.

²⁰⁶ Ortodoksinen etiikka -luento 2019, 42.14–42.23.

²⁰⁷ Ortodoksinen etiikka -luento 2019, 42.00–42.12.

²⁰⁸ Ortodoksinen etiikka -luento 2019, 42.23–42.38.

Ulottuvuuden osuus katekumeenikurssin luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä on 38 %. Osuus ei ole yhtä suuri kuin havainnoimisen, mutta merkittävästi suurempi kuin läsnäolemisen ja toimimisen. Tämä voi selittyä sillä, että ymmärryksen lisääntyminen käsitetään osaksi jumalallistumisen päättymätöntä kehitystä.²⁰⁹ Vaikka jonkinlaiset valmiudet on syytä antaa, ymmärrys ei saavuttaisi riittävää tasoa mitä tahansa katekumeeniopetuksen sisällöiksi valittaisiin.

²⁰⁹ Pyhät-luento 2019, 16.56–17.09.

8. Johtopäätökset

Tutkimukseni tarkoitus oli vastata tutkimuskysymykseen, millaiseen liturgiajumalanpalvelukseen osallistumiseen katekumeeneja kasvatetaan. Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssin 2018–2019 luentonauhoitteista nostamistani analyysiyksiköistä, ortodoksisesta jumalanpalveluskirjallisuudesta ammentamistani lisäselityksistä ja omista pohdinnoistani oli hahmotettavissa neljä liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen ulottuvuutta: läsnäoleminen, havainnoiminen, toimiminen ja ymmärtäminen. Ulottuvuudet ovat hierarkkisessa suhteessa toisiinsa: ymmärtäminen edellyttää toimimista, toimiminen havainnoimista ja havainnoiminen läsnäolemista.

Osallistumisen perustan muodostaa läsnäoleminen, joka on luonteeltaan passiivista. Luento-opetuksessa tähän viittaa lähinnä liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen säännöllisyys. Ulottuvuutta edustaa 4 % luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä.

Osallistumisen toisessa ulottuvuudessa passiivisuus kehittyä aktiiviseksi tutkimiseksi ja ihastelemiseksi. Luento-opetuksesta siihen kuuluvat näkö- ja kuulohavainnot, pääsääntöisesti kirkkoarkkitehtuurin, kirkkorakennuksen ikonien, kirkkolaulun sekä liturgiajumalanpalveluksen rakenteen kuvailu. Nämä muodostavat käsikirjoituksen, johon turvautumalla palvelusta voi seurata jännittämättä, mitä seuraavaksi tapahtuu. Havainnoiminen sisältää myös havaintojen käsitteellistämisen ortodoksisen perinteen mukaisesti. Ulottuvuuden osuus luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä on 52 %.

Osallistumisen kolmannessa ulottuvuudessa seuraaminen kehittyä toimijuudeksi. Luento-opetuksessa omaksuttavaa liturgiajumalanpalveluksen toimintakulttuuria edustavat ehtool-lisen yhteisvastuullinen valmistelu, ehtool-lispaasto, sekä seisominen, ikonien kunnioittaminen ja monipuolinen liturginen liike. Ulottuvuutta edustaa 6 % luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä.

Osallistumisen neljän ulottuvuus käsittää nähdyn, kuullun, seuratun ja tehdyn merkitykset. Luento-opetuksesta nostettujen merkitysten sisäistämisestä syntyvää liturgiajumalanpalvelukseen osallistumista ovat Traditioon liittyminen, hengellisen näkökyvyn omaksuminen, kirkon elämän ylösnousemuselämäksi ymmärtäminen sekä Kirkon yhteydessä tapahtuva jumaloituminen. Ulottuvuuden osuus luento-opetuksen liturgiajumalanpalvelukseen liittyvistä analyysiyksiköistä on 38 %.

Valtaosan katekumeenikurssin luento-opetuksesta muodostavat toinen ja neljäs ulottuvuus, havainnoiminen ja ymmärtäminen. Näin liturgiajumalanpalveluksesta luodaan tiedolli-

nen osallistumiskokemus, jota sitten selitetään. Läsnaoleminen näyttäytyy osallistumiskokemuksen itsestään selvänä edellytyksenä. Osallistumiskokemuksesta puuttuvan toimijuuden ymmärretään kehittyvän vain liturgiajumalanpalveluksiin osallistumalla ja muilta osallistujilta mallioppimalla.

Olen käyttänyt tutkimuksessani osallisuuden sijaan osallistumisen käsitettä liittääkseni sen muiden aloittamaan tieteelliseen keskusteluun. Myös hahmottelemani osallistumisen ulottuvuudet vahvistavat, ettei liturgiajumalanpalveluksissa toteudu poliittinen osallisuus: Esimerkiksi hymnien valitseminen sekä rukousten ja saarnan muotoileminen seurakuntalaisista koostuvissa jumalanpalvelusryhmissä ovat mahdottomia liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisen muotoja. Luento-opetuksessa osallistumisen edellytyksinä näyttäytyvät ennen muuta ortodoksisen toimintakulttuurin omaksuminen ja sen merkityksien sisäistäminen. Osallistujien vaikuttamista tavoiteltavampaa on siis liturgiajumalanpalveluksen jumaloittava vaikutus osallistujiin.

Samalla kuitenkin väitän, että läsnäolemisen päälle rakentuva osallistuminen sisältää ulottuvuus ulottuvuudelta enemmän ja enemmän sosiaalisiksi osallisuudeksi ymmärrettyjä piirteitä. Tämä haastaa osallistumisen ja osallisuuden käsitteiden arvottavan erottelun. Käsitteiden määrittelyssä ja arvottamisessa tulisi siis huomioida entistä paremmin kulttuurilliset erityispiirteet, tässä tapauksessa ortodoksisen kirkon liturgisen elämän konteksti.

Arvottavan erottelun haastaminen tutkimukseni kontekstissa herättää myös kysymään, vastaako käsitteiden erottelu eri kirkkojen jumalanpalveluksiin osallistumisen erilaisuutta vai onko esimerkiksi luterilaisessa osallisuustutkimuksessa unohdettu havainnoimisen ja ymmärtämisen ulottuvuudet, joissakin koko omaksumisen ja sisäistämisen näkökulma. Vaikka eroja löytyy, kallistun unohtamisen kannalle, koska osallistavimmatkin jumalanpalvelukset edustavat sukupolvelta toiselle siirrettävää perinnettä riippumatta kirkkokunnasta.

Tutkimukseni kuvaa katekumeenikurssin luennoitsijoiden ja heidän kauttaan ortodoksisen kirkon ymmärrystä liturgiajumalanpalvelukseen osallistumisesta. Näin ollen on mahdollonta arvioida, tuottaako luento-opetuksen mukainen osallistuminen osallisuuden kokemuksia. Tähän on kaksi syytä: Luento-opetuksen perusteella ei voida tehdä päätelmiä liturgiajumalanpalveluksiin osallistuvien kokemuksista. Siihen tarvittaisiin jatkotutkimusta, jonka tutkimusaineisto olisi kerätty katekumeenikursseille osallistuneilta. Toiseksi, katekumeenikurssi sisältää muitakin opetusmenetelmiä kuin luento-opetuksen. Katekumeenit esimerkiksi osallistuvat liturgiajumalanpalveluksiin jo luento-opetuksen lomassa. Tämä vahvistanee luento-opetuksen antamia valmiuksia aloittaa itsenäinen osallistuminen liturgiajumalanpalveluksiin kurssin päätyttyä.

Paitsi jumalanpalveluksien osallistumiskokemuksista, täydentävää jatkotutkimusta kannattaisi tehdä myös muista opetusmenetelmistä, kuten Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssin sunnuntaisista ryhmäkeskusteluista ja ryhmälle järjestetystä selitetystä liturgiasta, sekä muiden kirkkokuntien jumalanpalvelus- ja osallisuuskasvatuksesta. Näitä laajempina, kiinnostavana jatkotutkimusaiheena pidän Suomen ortodoksisen kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon välistä vuorovaikutusta kasvatuksen ja jumalanpalveluselämän alueilla.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Primäärilähteet

Ortodoksista elämää -luentosarja. Helsingin ortodoksisen seurakunnan katekumeenikurssi 2018–2019. www.hos.fi/tule-mukaan/kirkkoon-liittyminen/ sekä www.soundcloud.com/helsingin-ortodoksinen-seurakunta/sets/ortodoksista-elaemaeae.

Luennot:

1. Kirkkovuosi. Kimmo Kallinen, 27.9.2018.
2. Jumalanpalveluselämä. Joosef Vola, 25.10.2018.
3. Ortodoksisuus Suomessa. Petri Korhonen, 29.11.2018.
4. Raamattu ortodoksisessa kirkossa. Mikael Sundkvist, 20.12.2018.
5. Ikonit. Mikko Leistola, 23.1.2019.
6. Pyhät. Sergei Petsalo, 27.2.2019.
7. Ortodoksinen etiikka. Teo Merras, 21.3.2019.
8. Kirkkomusiikki. Varvara Merras-Häyrynen, 10.4.2019.
9. Kirkkoarkkitehtuuri. Mikko Leistola, 9.5.2019.
10. Ihmisen elämänkaari. Markku Salminen, 22.5.2019.

Sekundäärilähteet

Aikuiskasvatuksen opetussuunnitelma (2003). Risto Aikonen & Sirpa Okulov (toim.), *Seisokaamme hyvin: Ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen oheismateriaali*. Kuopio: Suomen ortodoksinen kirkko, 184–188.

Cabasilas, Nicholas (1300-luku). *A Commentary on the Divine Liturgy*. Kääntäneet Joan Mervyn Hussey & P. A. McNulty (1977). Crestwood: St. Vladimir's Seminary Press.

Germanus Konstantinopolilainen (700-luku). *Ecclesiastical History and Mystical Contemplation*. Kääntänyt Paul Meyendorff (1984). *St. Germanus of Constantinople on the Divine Liturgy*. New York: St. Vladimir's Seminary Press.

Helsingin ortodoksisen seurakunnan (HOS) verkkosivut.

Etusivu. www.hos.fi/, katsottu 25.4.2020.

Kirkkoon liittyminen. www.hos.fi/tule-mukaan/kirkkoon-liittyminen, katsottu 16.4.2020.

Hippolytoksen kirkkojärjestys (noin 200-luku). Suomentanut Anni Maria Laato, Antti Laato (2008). *Kaste kirkon alkuaikoina*. Studier i exegetik och judaistik utgivna av Åbo Akademi 5. Åbo: Åbo Akademi, 10–16.

How to Cover the Liturgy (s.a.). *Holy and Great Council of the Orthodox Church, Ecumenical Patriarchate*. www.orthodoxcouncil.org/press-liturgy, katsottu 8.5.2020.

Kahdentoista apostolin opetus (noin 100 jKr.). Suomentanut Heikki Koskenniemi (1989). *Apostoliset isät*. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, 146–156.

Kirkkohallitus (2012). *Palvelkaa Herraa iloiten: jumalanpalveluksen opas*. 4. painos. Helsinki: Kirkkohallitus, jumalanpalvelus ja musiikkitoiminta.

Kyrillos Jerusalemlaisen katekeesit (300-luku). Suomentanut Johannes Seppälä (2013).
Jerusalemien uskontunnustus: Kyrillos Jerusalemlaisen katekeesit. Kääntänyt Johannes Seppälä. Kauniainen: Perussanoma, 49–327.

Laki vapaasta sivistystyöstä 632/1998. Annettu Helsingissä 21.8.1998. www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1998/19980632, katsottu 16.4.2020.

Lyhykäinen, Kaarina (2020). Helsingin ortodoksisen seurakunnan (HOS) kasvatustyöntekijän haastattelu 29.4. Muistiinpanot ovat Saarisen hallussa.

Okulov, Sirpa (2020). Suomen ortodoksisen kirkon kasvatus- ja koulutusasioista vastaavan kirkkopalvelujen koordinaattorin haastattelu 3.3. Muistiinpanot ovat Saarisen hallussa.

Opetus- ja kulttuuriministeriön (OKM) verkkosivut. www.minedu.fi/vapaa-sivistystyo, katsottu 16.4.2020.

Orthodoxwiki.org -tietopankki.

Analogion. www.orthodoxwiki.org/Analogion, viimeksi päivitetty 30.11.2011.

Antidoron. www.orthodoxwiki.org/Antidoron, viimeksi päivitetty 3.3.2011.

Divine liturgy. www.orthodoxwiki.org/Divine_Liturgy, viimeksi päivitetty 13.6.2014.

Ecclesiology. www.orthodoxwiki.org/Ecclesiology, viimeksi päivitetty 1.9.2010.

Epiclesis. www.orthodoxwiki.org/Epiclesis, viimeksi päivitetty 26.3.2011.

Eucharist. www.orthodoxwiki.org/Eucharist, viimeksi päivitetty 18.12.2012.

Iconostasis. www.orthodoxwiki.org/Iconostasis, viimeksi päivitetty 2.4.2010.

Liturgy of St. James. www.orthodoxwiki.org/Liturgy_of_St._James, viimeksi päivitetty 21.8.2014.

Prokeimenon. www.orthodoxwiki.org/Prokeimenon, viimeksi päivitetty 20.10.2008.

Theosis. www.orthodoxwiki.org/Theosis, viimeksi päivitetty 9.4.2012.

Ortodoksi.net -tietopankki.

Alkusiunaus. www.ortodoksi.net/index.php/Alkusiunaus, viimeksi päivitetty 15.2.2009.

Analogi. www.ortodoksi.net/index.php/Analogi, viimeksi päivitetty 20.2.2010.

Anamnesis. www.ortodoksi.net/index.php/Anamnesis, viimeksi päivitetty 5.2.2009.

Antifoni. www.ortodoksi.net/index.php/Antifoni, viimeksi päivitetty 19.10.2011.

Ehtoollinen. www.ortodoksi.net/index.php/Ehtoollinen, viimeksi päivitetty 10.4.2012.

Epiklesis. www.ortodoksi.net/index.php/Epiklesis, viimeksi päivitetty 5.2.2009.

Helsingin ortodoksinen seurakunta. www.ortodoksi.net/index.php/Helsingin_ortodoksinen_seurakunta, viimeksi päivitetty 24.8.2017.

Herran Pyhä Ehtoollinen (opetuspuhe). [www.ortodoksi.net/index.php/Herran_Pyh%C3%A4_Ehtoollinen_\(opetuspuhe\)](http://www.ortodoksi.net/index.php/Herran_Pyh%C3%A4_Ehtoollinen_(opetuspuhe)), viimeksi päivitetty 12.8.2010.

Intercessio - Esirukoukset. www.ortodoksi.net/index.php/Intercessio_-_Esirukoukset, viimeksi päivitetty 5.2.2009.

Jälkiviini ja antidora (opetuspuhe). [www.ortodoksi.net/index.php/J%C3%A4lkiviini_ja_antidora_\(opetuspuhe\)](http://www.ortodoksi.net/index.php/J%C3%A4lkiviini_ja_antidora_(opetuspuhe)), viimeksi päivitetty 27.11.2009.

Kehotukset. www.ortodoksi.net/index.php/Kehotukset, viimeksi päivitetty 27.11.2009.

Kirkkorakennus. www.ortodoksi.net/index.php/Kirkkorakennus, viimeksi päivitetty 25.2.2012.

Kuninkaan ovet. www.ortodoksi.net/index.php/Kuninkaan_ovet, viimeksi päivitetty 5.4.2009.

Kunnioittamisen osoittaminen kirkossa. www.ortodoksi.net/index.php/

Kunnioittamisen_osoittaminen_kirkossa, viimeksi päivitetty 17.4.2013.
Liturgia. www.ortodoksi.net/index.php/Liturgia, viimeksi päivitetty 28.2.2009.
Prefatio. www.ortodoksi.net/index.php/Prefatio, viimeksi päivitetty 27.11.2009.
Pyhän Kolminaisuuden veisu. www.ortodoksi.net/index.php/Pyh%C3%A4n_Kolminaisuuden_veisu, viimeksi päivitetty 12.3.2012.
Reliikki. www.ortodoksi.net/index.php/Reliikki, viimeksi päivitetty 15.1.2011.
Sanctus. www.ortodoksi.net/index.php/Sanctus, viimeksi päivitetty 27.11.2009.
Suuri ektenia. www.ortodoksi.net/index.php/Suuri_ektenia, viimeksi päivitetty 10.12.2009.

Pääkirjoitus: Seurakuntalaista ei pidä syyttää, jos messu ei vedä (2019). *Kotimaa* 4.4.2019. 3. Julkaistu Kotimaa24-verkkosivuilla 5.4.2019. www.kotimaa24.fi/artikkeli/paakirjoitus-seurakuntalaista-ei-pida-syyttaa-jos-messu-ei-veda/

Schmemmann, Alexander

(1974a). *Maailman elämän edestä: Sakramentit ja ortodoksisuus*. Suomentaneet Sirkka Maria Markkanen & Matti Sidoroff. Kuopio: Ortodoksinen veljestö.

(1974b). *Liturgy and Life: Lectures and Esseys on Christian Development Through Liturgical Experience*. New York: Department of Religious Education, Orthodox Church in America.

Seppälä, Olli (2019). Emerituspiispa kommentoi kirkon uutta mantraa: ”Mistä se messu putkahti keskiöön?” *Kotimaa24*, 30.3.2019. www.kotimaa24.fi/artikkeli/emerituspiispa-kommentoi-kirkon-uutta-mantraa-mista-se-messu-putkahti-keskioon/

Suomen ortodoksisen kirkon verkkosivut. <https://ort.fi/kasvatus-ja-koulutus/aikuiskasvatus>, katsottu 30.4.2020.

Tutkimuskirjallisuus

Eskola, Jari (2001). Laadullisen tutkimuksen juhannustaiat: Laadullisen aineiston analyysi vaihe vaiheelta. Juhani Aaltola & Raine Valli (toim.), *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 2: Näkökulmia aloittelevalle tutkijalle tutkimuksen teoreettisiin lähtökohtiin ja analyysimenetelmiin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 133–157.

Eskola, Jari & Juha Suoranta (1998). *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Tampere: Vastapaino.

Gretshel, Anu (2007). Nuori – ei asiakkaaksi vaan vaikuttamaan nuorisotyön keinoin. Tommi Hoikkala & Anna Sell (toim.), *Nuorisotyötä on tehtävä: Menetelmien perustat, rajat ja mahdollisuudet*. Helsinki: Nuorisotutkimusseura, 243–262.

Gretshel, Anu & Tomi Kiilakoski (2012). Johdanto. Anu Gretschel & Tomi Kiilakoski (toim.), *Demokratiaoppitunti: Lasten ja nuorten kunta 2010-luvun alussa*. Helsinki: Nuorisotutkimusverkosto, 1–8.

Grube, George W. (2007). *The Orthodox Church A to Z: A Practical Handbook of Beliefs, Liturgy, Sacraments, Customs, Theology, History and Prayers for Orthodox Christians*. Minneapolis, MN: Light & Life Publishing Company.

- Hahn, Christina, Jane Jorgenson & Wendy Leeds-Hurwitz (2011). A Curious Mixture of Passion and Reserve: Understanding the Etic/Emic Distinction. *Éducation et didactique* 5(3). 145-154. DOI: 10.4000/educationdidactique.1167.
- Hall, Stuart George (2014). Institutions in the pre-Constantinian ecclesia. Margaret M. Mitchell & Frances M. Young (toim.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press, 415–433.
- Horelli, Liisa, Marketta Kyttä & Mirkka Kaaja (2002). Lasten ja nuorten osallistumista tukevia menetelmiä. Anu Gretschel (toim.), *Lapset, nuoret ja aikuiset toimijoina: artikkeleita osallisuudesta*. Helsinki: Suomen kuntaliitto, 31–47.
- Kiilakoski, Tomi (2017). ”Niillähän se on se viimeinen sana” – nuoret osallisuudestaan yläkoulussa. Auli Toom, Matti Rautiainen, & Juhani Tähtinen (toim.), *Toiveet ja todellisuus: kasvatus osallisuutta ja oppimista rakentamassa*. Turku: Suomen kasvatustieteellinen seura, 253–282.
- Kiviniemi, Kari (2001). Laadullinen tutkimus prosessina. Juhani Aaltola & Raine Valli (toim.), *Ikkunoita tutkimusmetodeihin 2: Näkökulmia aloittelevalle tutkijalle tutkimuksen teoreettisiin lähtökohtiin ja analyysimenetelmiin*. Jyväskylä: PS-kustannus, 68–84.
- Laato, Antti (2008). *Kaste kirkon alkuaikoina*. Studier i exegetik och judaistik utgivna av Åbo Akademi 5. Åbo: Åbo Akademi.
- Leemann, Lars & Riitta-Maija Hämäläinen (2016). Asiakasosallisuus, sosiaalinen osallisuus ja matalan kynnyksen palvelut: Pohdintaa käsitteiden sisällöstä. *Yhteiskuntapolitiikka* 81(5). 586–594. <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016102725606>.
- Manninen, Jyri, Sini Teräsahde & Jenni Pätäri (2019). Vapaan sivistystyön vaikuttavuus ja yhteiskunnallinen merkitys. Jenni Pätäri, Sini Teräsahde, Aaro Harju, Jyri Manninen & Anja Heikkinen (toim.), *Vapaa sivistystyö eilen, tänään ja huomenna: Vapaan sivistystyön rooli, asema ja merkitys suomalaisessa yhteiskunnassa ja koulutusjärjestelmässä*. Helsinki: Vapaa Sivistystyö ry, 237–273.
- Maunu, Antti & Tomi Kiilakoski (2018). Ohjausta osallisuuteen? Sosiaalinen ja poliittinen osallisuus ammattiin opiskelevien nuorten arjessa. *Aikuiskasvatus* 38(2). 112–129. DOI: 10.33336/aik. 88333.
- McCutcheon, Russell (1999). Theoretical Background: Insides, Outsides, and The Scholar of Religion. Russell McCutcheon (toim.), *The Insider / Outsider Problem in the Study of Religion*. London: Cassell Academic, 15–64.
- Merras, Merja (1986). *Ortodoksinen elämäntapa*. Helsinki: Kirjapaja.
- Metso, Pekka (2013). Kyrillos Jerusalemlaisen katekeettiset opetuspuheet. *Jerusaleminkontunnustus: Kyrillos Jerusalemlaisen katekeesit*. Suomentanut Johannes Seppälä. Kauniainen: Perussanoma, 7–44.

- Metso, Pekka (2016). Kastamalla ja opettamalla minun opetuslapsikseni. Risto Aikonen & Sirpa Okulov (toim.), *Seisokaamme hyvin: Ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen oheismateriaali*. Kuopio: Suomen ortodoksinen kirkko, 163–180.
- Meyendorff, John (1987). Bysantin teologia: opillisia kysymyksiä. Suomentanut Ritva Orfanos. Heinävesi: Valamon luostari.
- Modéus, Frekrik (2014) Osallisuuteen kutsutut: jumalanpalvelusyhteisö muutoksessa. Suomentanut Heli von Bruun. Helsinki: Kirjapaja.
- Männistö, Perttu, Alekski Fornaciari & Tuomas Tervasmäki (2017). Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa (1985–2014) rakentuvan osallisuuskäsityksen sosiaalipedagoginen tarkastelu. Auli Toom, Matti Rautiainen, & Juhani Tähtinen (toim.), *Toiveet ja todellisuus: kasvatus osallisuutta ja oppimista rakentamassa*. Turku: Suomen kasvatustieteellinen seura, 89–118.
- Nivala, Elina (2008). *Kansalaiskasvatus globaalien ajan hyvinvointiyhteiskunnassa: Kansalaiskasvatuksen sosiaalipedagoginen teoriakehys*. Väitöskirja. Kuopion yliopisto.
- Pantzar, Eero (2007). Aikuiskasvatuksen toimintakentät. Kaija Collin & Susanna Paloniemi (toim.), *Aikuiskasvatus tieteenä ja toimintakenttänä*. Jyväskylä: PS-kustannus, 17–54.
- Rintala, Heta Pauliina, Laura Pylväs & Petri Jouni Kristian Nokelainen (2017). Oppisopimusopiskelijan osallisuus työyhteisössä. Auli Toom, Matti Rautiainen, & Juhani Tähtinen (toim.), *Toiveet ja todellisuus: kasvatus osallisuutta ja oppimista rakentamassa*. Turku: Suomen kasvatustieteellinen seura, 317–334.
- Saari, Antti (2019). Selkeät tavoitteet, hallittu opetus: Opetussuunnitelma-ajattelun tavoitediskurssien historiaa. Tero Autio, Liisa Hakala & Tiina Kujala (toim.), *Siirtymiä ja ajan merkkejä koulutuksessa: Opetussuunnitelmatutkimuksen näkökulmia*. Tampere: Tampere University Press, 248–270. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-359-008-3>.
- Saloheimo, Leena (2015). *Vapaan sivistystyön palvelurakenne: Oppilaitosten koulutusrakenne*. Vapaa sivistystyö ry. http://www.sivistystyo.fi/doc/julkaisut/VST_raportti_palvelurakenne_25021015.pdf.
- Sidoroff, Matti (2016). Sinun kasvojesi edessä, Herra. Risto Aikonen & Sirpa Okulov (toim.), *Seisokaamme hyvin: Ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen oheismateriaali*. Kuopio: Suomen ortodoksinen kirkko, 113–141.
- Sissonen, Raimo (2016). Uskon ohjeet ja esikuvat. Risto Aikonen & Sirpa Okulov (toim.), *Seisokaamme hyvin: Ortodoksisen kirkon aikuiskasvatuksen oheismateriaali*. Kuopio: Suomen ortodoksinen kirkko, 87–110.
- Taft, Robert F. (1992). *The Byzantine Rite: A Short History*. American Essays in Liturgy. Collegeville: The Liturgical Press.
- Thitz, Päivi (2013). *Seurakunta osallisuuden yhteisönä*. Väitöskirja. Itä-Suomen yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-493-214-1>.

Tuomi, Jouni & Anneli Sarajärvi (2018). *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Tammi.

White, Andrew Walker (2015). *Performing Orthodox ritual in Byzantium*. New York: Cambridge University Press.